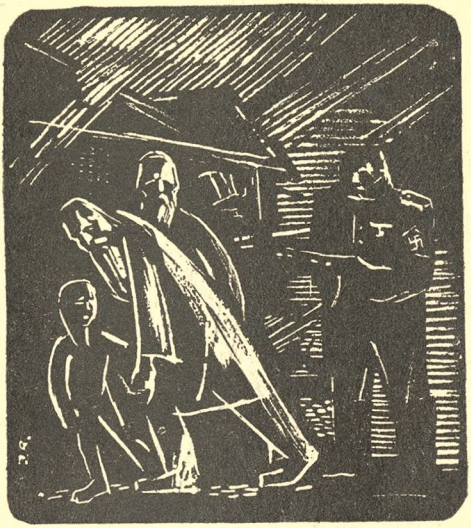

א יד פון קלעמענטאוו דערצילט...

וואַרשע לאַדוש קראקע

א י"ד פון קלעמענטאַו דערציילט:

וואַרשע • לאָדזש • קראָקע
1947

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

אויסגאבעס פון דער צענטראלער
יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע
ביים צ. ק. פון פוילישע יידן.
נומ. 36

רעדקציע-קאָלעגיע:
מיכאל מ. בּאָרוויטש, נחמן
בלומענטאל, יוסף וואלף,
און ד"ר יוסף קערמיש.

Coqyright by
Centralna Żydowska Komisja Historyczna, Łódź, Narutowicza 25

Składano w drukarni Nr. 10
wyd. „Dos Naje Lebn" w Łodzi

„א ייד פון קלעמענטאָו דערציילט", איז א גבית עדות, אויפ־
גענומען דורך אונזער מיטאַרבעטערין מירסקא קלארא בײַ לייב זיל־
בערבערג, וואָס האָט די אַקופּאַציע־צייט אַדורכגעלעבט אין אָן
אַרום קלעמענטאָו.

די דריי פּאָטאָגראַפיעס פון קלעמענטאָו אונטער דער דיטשער
אַקופּאַציע, האָט אונז פרײַנטלעך אויסגעליען די היסטאָרישע קא־
מיסיע בײַם צ. ק. פון „בונד" אין פוילן.

רעדאַקציע־קאָלעגיע.

* * *

פֿאַר די צוויי יאָר אַרבעט אין דער היסטאָרישער קאָמיסיע זיינען פֿאַרבליבן מײַן טישל אַדורכגעגאַנגען פֿאַרשידענע מענטשן. מענטשן אינטעליגענטע, טייל מיט העכערע בילדונג, וואָס האָבן זיך באַמיט דורכפֿירן אַן אַנאַליז פון דעם, וואָס זיי האָבן געזען, און פֿשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר, וואָס האָבן נישט שטענדיק געקאָנט געפֿינען די נויטיקע אויסדרוקן פֿאַר זייערע גרויליקע איבערלעבונגען. צווישן אַנדערע איז געקומען צו מיר צו גיין אַ געוויסער לייב זילבערבערג, אַ פֿשוטער שנײַדער פון אַ קליין שטעטל. באַלד פֿון ערשטן מאָמענט אָן האָב איך אַלס פֿראָטאָקאָלאַנט דערזען, אַז איך האָב פֿאַר זיך אַ וועדטפולן אָביעקט. ווייל עס טרעפֿן זיך צווייערליי עדות. אײנער רעדט זייער שנעל, אָפּטמאָל כאַאָטיש און דער פֿראָטאָקאָלאַנט, פון וועלכן עס פֿאַדערט זיך אין אַלגעמיין, ער זאָל שרייבן שנעל, סטענאָגראָפֿיש, איז נישט אומשטאַנד גלייך אויף אַן אָרט פֿארפֿיקסירן די דערציילונג אַזוי וויַ זי וועלט איבערגעגעבן ער איז דאָן געצוונגען אויפֿצייכענען געוויסע פּונקטן, וועלכע ער מוז באַאַרבעטן שפּעטער. אין אַזאַ פֿראָטאָקאָל קאָנען זיך אָפּט אַרײַנגנבענען געוויסע נישט פּינקטלעכקייטן. עס טרעפֿט אָבער אַ צווייטער מין עדות, וואָס פֿאַרמאָגט באַזונדערע אייגנשאַפֿטן, וויכטיקע פֿאַרן פֿראָטאָקאָלאַנט. זיין אַרכיטעקטאָניש גוט געבויטע דערציילונג, דער אופן פון דערציילן גיט די מעגלעכקייט אויפּכאָפּן דעם אינהאַלט מיט אַלע פּרטים, מיט דער גאַנצער אייגנאַרטיקייט פון סטיל, אָן אַ וועלכער נישט איז נויטוועניקייט אים צו באַאַרבעטן. דער פֿראָטאָקאָלאַנט שטעלט זיך דאָן אַוועק אין שאָטן, כאָטש מען

מוז אונטערשטרייכן, אז ער טאָר זיך נישט באַגרענעצן בלויז צום טעכנישן פאַרשרייבן. ער מוז זיין אַקטיוו. דורך אַ פראַגע, דורך אַ באַמערקונג מוז ער קאָנטאַקט אַ נאָענטקייט צווישן זיך און דעם עדות, כדי צו שטאַרקן אין אים די איבערצייגונג אין דער וויכטיקייט פון זיינע איבערלעבונגען און אַנערקענען אים צו אַ גענויערן דערציילן.

אַזאַ מין דאנקבארן ערווארטונג האָב איך געפונען אין דער פער זאַן פון לייב זילבערבערג. עס האָט פון אים געווייעט מיט אַ רויקייט און באַדאַכטקייט. לאַנגזאַם, שטיל האָט ער אַנגעהויבן זיין דערציילונג, עס האָט געמאַכט דעם אינדרוק, ווי עס וואָלט דורכאַנאַנד אַרויסגעשווימען פון זיין זכרון אין בילד נאָך דעם אַנדערן, אין געשעעניש נאָך דער אַנדערער, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן געטרייַ לויט אַ כראָנאָלאָגישן סדר.

אַזוי איז אין משך פון אַ לענגערער צייט אויסגעוואַקסן אַ גאַנץ גרויסע און פאַרטיקע אַרבעט. איצט ביים אַרויסגעבן זי האָב איך בלויז אין אייניצלנע ערטער אויסגעשטראָכן געווייסע איבערחזרונגען, וועלכע האָבן זיך געלאָזט אָן וועלכן נישט איז שאָדן פאַר דער גאַנצקייט באַזייטיקן.

זילבערבערגס אַרבעט קאָן מען איינטיילן אין 4 חלקים. אין מייל נעמט אַרום די געשיכטע פון שטעטל קלעמענטאָוו אין דער צייט פון דער אָקופאַציע און נאָך דער באַפרייונג. דער צווייטער נעמט אַרום די אַנטשטייונג און ליקווידאַציע פון יודנשטאָט אין סאָנדאָמיר, וווּ עס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט די רעשטלעך יידן פון דער אַרומיקער געגנט. וווייטער גייען די איבערלעבונגען אין לאַגער און אויף דער אַרישער זייט.

באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש איז די געשיכטע פון שטעטלע קלעמענטאָוו. קליין איז דאָס שטעטלע, אַבער טראַגיש און באַלערנד איז זיין געשיכטע אין דער באַלייכטונג פון לייב זילבערבערגס. די געשיכטע פון שטעטלע קלעמענטאָוו זאַמלט צונויף אין זיך ווי אין אַ פריזמע די עטאַפּן פון אומקום אויף פון גרעסערע ישובים

ווי קלעמענטאָוו. איך וועל אפשר זיין צו דרייסט, אָדער אפֿשר גיב איך צו אַ צו גרויסע באַדייטונג זיין אַרבעט, נאָר אין מיינע אויגן וואָקסט אויס די קלעמענטאָוועריאַלאָגיע צו אַ קוועלשניט פון דער יידישער טראַגיק אין דער צייט פון דער דיטשער אָקופּאַציע. פונקט ווי אין אַ טראָפּן וואַסער, ווען מען נעמט עס אונטער אַ מיקראָסקאָפּ שפיגלט זיך אָפּ די פּאַרשידנפּאַרביקייט פון לעבן אין וואַסער בכלל, פונקט אַזוי זעען מיר אויפן ביישפיל פון קלעמענטאָוו די טראַגיק פון יידישן לעבן און אומקום בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע. אויפן ביישפיל פון קלעמענטאָוו איז צו זען, אַז אפילו די געשיכטע פון יידישן פיין און ליידן האָט נישט געשאַפן אין פאָלק די אימוניטעט־פעקייט קעגן דער אכזריות, אין עס איז פאַרשטענדלעך, ווייל אַזאַ אכזורית האָט נישט קיין פּרעצעדענס אפילו אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק.

די יידישע באַפעלקערונג באַגרייפט נישט דעם גאַנצן טייוול־שפיל פון פאַרשאָלטענעם שונא. זי שטעלט זיך נישט פאָר, אַז אין ענדציל פון אַלע אירע פיניקונגען שטייט אומקום, און ווען זי הייבט עס אָן צו באַגרייפן, איז שוין צו שפּעט. מיר זעען פאָר זיך אָן אומבאַהאָלפענע עדה יידן, אינגאַנצן נישט קיין צוגעגרייטע צו דער גרויזאַמער ווירקלעכקייט. אַ ווייטיקדיקער געפיל פון רחמנות נעמט אונז אַרום צו דער שוצלאָזער יידישער מאַסע פון קלעמענטאָוו, וואָס איז אַיבערגעלאָזן זיך אַליין, וואָס האָט נישט, ווער עס זאָל מיט איר אָנפירן אין די שרעקלעכע טעג. עס פילט זיך דער מאַנגל פון אַן ארגאַניזירטן פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן כוח, אַרום וועלכן די מאַסע זאָל זיך קלאַמערן און גיין נאָך אים. עס פעלט די פאַרטיי, וואָס זאָל ענטפערן אויף דער פראַגע: „וואָס טאָן?".

ספּעציעל טראַגיש זעט אויס די אומבאַהאָלפֿנקייט פון דער יידישער מאַסע, וועז אין אַלע שטעטלעך אַרום קלעמענטאָוו ברענט שוין. עס קומט צום העכסטן אויסדרוק די גאַנצע אָפּהענטיקייט פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געצאָפּלט אין אָנמעכטיקער פאַרצווייפלונג. יידן כאָפּן זיך אָן אין אַ שטרוי, ווילן זיך

דעקן מיט אַרבעטס־פלעצער, זוכן פיבערדאַפט פאַרשידענע אויס־
וועגן, וואַרטן אויף אַ נס, וואָס קומט נישט.

דאָס אויספעלן פון אַן אַרגאַניזירטער קראַפט, וועלכ[illegible] זאָל
ציען נאָך זיך די מאַסן, פֿאַרלייכטערט דעם טייוול זיין שפּ[illegible] יוי אַ
ווילדע חיה שפּילט ער זיך מיט דעם קרבן אידער ער ר[illegible]צוקט
אים.

דאָקעגן זעט מען גאַנץ בולט, ווי די נידערטרעכטיקייט פון
אָקופּאַנט, דער כוח פון אומגעהויערן שלעכטס, וואָס שטראַמט פון
אים, ציט אַרויס אויף דער אויבערפלאַך פון קלעמענטאָו דעם שוים
פון דער געזעלשאַפט. דער יודנראַט, די יידישע פּאָליציי — צווי־
אינסטיטוציעס, וועלכע דער אָקופּאַנט האָט אויפֿגעשטעלט כדי מיט
זייער הילף אומצוברענגען די יידישע מאַסע, קאָנצענטרירן אין
זיערע רייען אַלע אויסוווּרפן, וואָס מיינען, אַז דורכן לעקן די
שטיוול פון דייטשן מערדער, דורך אויספֿרעסן די לעצטע כוחות
ביי דער פּאַרצווייפלטער עדה יידן, וועלן זיי ראַטעוון זייער אייגן
לעבן.

מיר זעען פּאַר זיך אַ טראַגעדיע פון צעריסנקייט, פון נישט
צוגעגרייטקייט און שוצלאָזיקייט אין אַ מאַמענט, וועו אַלע כוחות
פון דער געזעלשאַפט האָבן געדאַרפט האַרמאָניש געוועדעט ווערן
צום קאַמף קעגן אָקופּאַנט, וויייל עס האָט זיך דעצידירט די פֿראַגע
פון זיין אָדער נישט זיין פון אַ פאָלק. אָבער אַנדערש איז געווען די
ווירקלעכקייט. דער קרבן האָט זיך אַלץ מער פאַרפלאַנטערט אין
דער נעץ, וואָס דער טייוול האָט פאַר אים אויפגעשטעלט, (עס איז
אפשר נישט קיין צופאַל, וואָס אין קיין שום ליטעראַטור איז נישט
אַזוי בולט געקומען צום אויסדרוק די געשטאַלט פון טייוול־מעפיסטאָ,
ווי אין דער דייטשער).

אין דער ארבעט טרעפן מיר זיך אויך אָן אויפן פּראָבלעם פון
דער אַ. ג. אַרישער זייט. די לאַנגיאָריקע אַנטיסעמיטישע שטימונ־
גען, וואָס זיינען געפלאַנצט געוואָרן אין דער פּויליישער געזעלשאַפט,
די לאַנגיאָריקע רעאַקציאָנערע אייגנשאַפטן פון דער סאַנאַציע און ענ־

דעציע, די דעמאראליזירנדיקע טעטיקייט פון אקופאנט, ווי אויך די פארברעכערישע ארבעט פון נ. ס. ז. און טיילן פון א. ק., וועגן וועלכע זילבערבערג דערמאנט, גיבן ארויס זייערע פארסמטע פרוכט.

די סטיציע פון שלעכטס, וואס טרעפט אין יענעם מאמענט נישט אן אויף קיין וויידערשטאנד, צוליב דער פארמאליזירנדיקער טעטיקייט פון דער לאנדאנער רעגירונג, דער אומבאשטראפטער זוילקיר, דאס ארויסנעמען דעם יידישן פון אונטערן געזעץ, פארשיכורט די נישט שטאנדהאפטיקע, מארמליש נישט־באוואפנטע צו אזא וויידן ספעקטאקל טיילן פון דער פוילישער באפעלקערונג. די פארסמטע דייטשע און היימישע פראפאגאנדע פון דער פוילישער רעאקציע שלעפערט זיס אין ביי א סך דאס געוויסן און גיט א באראטיקונג פאר מארד און רויב. עקלהאפט גייט ארויס די גראנאטפאליציי. מיר פילן דעם פארסמטן אטעם פון נ. ס. ז., וואס צווינגט שוין נאך דער באפרייונג די לעצטע יידן אויסצוואנדערן פון קלעמענטאוו.

אן אומעטיקן דאקומענט פון מענטשלעכן פיין און געפאלנקייט אין דער שווארצער נאכט פון דער דייטשער אקופאציע האט אונז געגעבן דער פשוטער יידישער לייב זילבערבערג.

און דאך זיינען מיר וויט פון פארצווייפלונג נאכן איבערלייענען די דאזיקע ארבעט. אונזער גלויבן אין מענטש און מענטשלעכקייט ווערט נישט אפגעשוואכט. פונקט פארקערט: אונזער גלויבן אין אייביק מענטשלעכן שטארקן זיך, און דאס דערפאר, וויייל דווקא אין דעם קלימאט, וואס האט אזוי באגינסטיקט די צעבליונג פון די וויילדסטע אינסטינקטן, זעען מיר דאך, אז די טיפענישן פון פאלק סיי פון יידישן סיי פון פוילישן זיינען געבליבן גאנץ. גאנץ איז די עדה יידן, וואס גייען מיטן רב בראש אויפן בית־עלמין, ווו ער האלט א דין־תורה מיט גאט און איז גלייכצייטיק קובר ספרים. ליכטיק איז די געשטאלט פון יידישן מיידל, וואס באוועגט זיך פריי צווישן פויערים און העלפט ארויס יידן, ביז וואנען א פוילישער פאליציאנט האט זי נישט געהרגעט. טיף מענטשלעך איז די

צוגעבונדנקייט פון אַ ייִדיש מיידל צו איר חתן, וועָן זי לויפט צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אַרויסרייסן אים פון דער ייִדישער תפיסה, ביז וואַנען זי פאַלט נישט אַליין צוזאַמען מיט אים און מיט אַלע זיינע נאָענטע ווי אַ קרבן פון דייטשער אכזריות, וואָס דער־שטיקט אין בלוט דעם מינדסטן פרווו פון ווידערשטאַנד. אַזעלכע ביישפילן זיינען דאָ אַ סך. איך לאָז זיי איבער דער אויפמערקזאַמ־קייט פון לייענער.

דאָס זעלבע איז מיטן דורכשניט פון דער פוילישער מאַסע. זילבערבערג און זיין ברודער גייען אַדורך נאָכן אַנטלויפן פון לאַ־גער א סך דערפער. זיי גייען אריין אין די פויערישע כאַטעס, אויס־נעָר ווייזט זיי, וווּ זיי זאָלן גיין, כדי אויסצומיידן די דייטשן, אַ צוויי־טער גיט זיי ברויט מיט מילך, אַ דריטער לאָזט זיי אַ נאַכט צווישן איבערנעכטיקן. ביז וואַנען זיי געפינען נישט אַן אָרט, וווּ די בא־לעבאַטים באַהאַלטן זיי אויס ביז דער באַפרייונג נישט געקוקט אויף דער טויט־שרעק, וועלכע נעמט זיי אָפטמאָל אַרום, באַזונדערס וועָן אין דאָרף באַווייזן זיך וולאַסאָווצעס. אויפריכטיק איז די פרייד פון פויער ביים אָנקומען פון דער רויטער ארמיי, וועָן ער שרייט אַריין אין דער באַהעלטעניש פון די בריידער זילבערבערג: „קריכט אַרויס, די סאָוועטן זיינען שוין דאָ!"

איבערגעבנדיק די אַרבעט פון לייב זילבערבערג צו דער עפנטלעכקייט, האָב איך די באַפרידיקונג, אז דאָס איז דער ערשטער טריט פון מיין זייט, דערפילן אין די ראַמען פון דער היסטאָרישער קאַמיסיע דעם וויכן פון די אלע, וואָס האָבן מיר זייערע איבערלע־בונגען אָנפאַרטרויט. דער פאַרלאַנג פון עדות זיינע איבערלעבונגען זאָלן פאַרעפֿנטלעכט ווערן איז אַ טייל פון דעם גרויסן באַגער, וואָס עס האָבן הונדערטער טויזנטער יידן אויסגעדריקט אויף זייער לעצטן וועג: די וועלט זאָל זיך דערוויסן פון זייער פיין און נקמה נעמען פאַר זייער אומקום. און אויב מיטן אַרויסגעבן די דאָזיקע אַרבעט האָט זיך מיר טיילווייז איינגעגעבן צו דערפילן די צווואה פון די אומגעקומענע און דעם פאַרלאַנג פון די לעבנגעבליבענע, האָלט איך מיין באַשיידענע אַרבעט פון פראָקאָלאָגט פאַר באַלוינט.

מירסקא קלאַרע.

1. די ערשטע נגישות

איך שטאם פון אַ קליין שטעטל קלעמענטאָוו, סאנדאָמירער קרייז. פֿאַרן קריג האָבן דאָרטן געווויינט איבער 800 ייִדישע פאַמיליעס. עס זיינען געווען פֿארשידענע אַרגאַניזאַציעס, ווי: ציוניסטישע און ארבעטער־פֿאַרטייען. צוויי יאָר פֿארן קריג איז געווארן אויפגעלייזט די קאָמוניסטישע פֿאַרטיי. די געווען מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פֿארטיי און אַ גרופּע סימפּאַטיקער האָבן אַרגאַניזירט אַ שטאָטישע ביבליאָטעק. איך בין געווען אַ פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער ביבליאָטעק. די ביבליאָטעק איז געווען באַקאַנט אין שטעטל אַלס קאָמוניסטישע. דאָנערשטיק, דעם 7־טן סעפּטעמבער 1939, האָט די אָנפֿירערשאפט פון דער ביבליאָטעק פֿאַרבראַנט די ליסטעס פון דער פֿארוואַלטונג און פון די לייענער. מיר האָבן אויך צעטיילט צווישן מענטשן די מער פֿאַרדעכטיקע מאַרקסיסטישע ליטעראַטור. שבת, דעם 9־טן סעפּטעמבער, 2 אַזייגער נאָכמיטאָג, איז דער ערשטער דייטשישער פֿאַטרול דורכגעפֿאָרן דורכן שטעטל. קרבנות אין קיין יידן איז אין דעם טאָג נישט געווען. עס זיינען בלויז געפאלן 2 פּאָליאקן — אַ פּאָסטוכל מיט אַ פּויער. מאָנטיק דעם 11־טן סעפּטעמבער 1939 יאָר, אַרום 9 אַזייגער אינדערפרי, איז אריינגעפֿאָרן אין שטעטל אַ פֿאָנצער־אויטאָ מיט מאַשינען־געווער. דער פֿאנצער־אויטאָ מיט אַ לאַט־אויטאָ האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין מארק. עס זיינען פון די אויטאָס אַרויסגעשפרונגען זעלנער, וואָס האָבן זיך צעוואַרפן איבער אלע גאסן. זיי האָבן צוגויפגעטריבן אויפן מארק מענער: יידן און פּאָליאקן. עס זיינען אויך געווען צווישן די צונויפגעטריבענע ינגלעך אַן אונטערשיד

פון עלטער. זיי האָבן אַריינגעשאָסן אין די פאַרמאַכטע טירן, אַרויס־געשלעפּט מענטשן פון די הייזער. וועז דער מארק־פּלאַץ איז שוין געווען פול, האָבן זיי אָפּגעטיילט די יידן פון די פּאָליאקן און נאָכדעם האָט מען אלע געהייסן גיין אַהיים.

דעם 13־טן סעפּטעמבער 1939 יאָר איז אויף אַ מאָטאָציקל געקומען אַ דייטש. די גאַסן זיינען געווען פּוסט. מען האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. צום דייטש איז צוגעגאַנגען אַ פּאָליאק יוזף שלעזש און האָט פּאר אים פארמסרט די יידן, אז זיי ווילן אים נישט פארקויפן קיין טאבאק. דער דייטש האָט אים אריינגע־פירט אין אַ יידיש געשעפט און פאַרגעלייגט צו געמען טאַבאַק, וויפל נאָר זיין הארץ גלוסט. דער זעלבער דייטש האָט פון זיך מאָטאָציקל געשאָסן צו אַ יידישן טרעגער, וועלכער האָט זיך צו־פעליק געפונען אין גאס, נאָר ער האָט אים נישט געטראָפן. ראש־השנה איז דורך דער שטאָט אַדורך דאָס דייטשע מיליטער, דאָס האָט געדויערט 2 טעג. בייַם דורכמארש האָבן זיי אויפגעריסן יידישע געוועלבער און ראַבירט. בייַ אַ געווּיסן וואָלף וועלכע האָבן זיי צוגערויבט לעדער און מאַנופאקטור און צעטיילט צווישן דער פּוילישער באפעלקערונג. זיי האָבן אויך געטיילט צוקערווארג די פּויליישע קינדער. די סצענעס האָבן זיי פאָטאָגראפירט. נאָכן דורכ־מאַרש פון מיליטער איז אין שטעטל אָנגעקומען אַ זשאנדארמעריע־אָפּטיילונג מיט אַ דייטשן ווירטשאַפּטס־קאָמיסאַר. די זשאַנדאַרמעריע האָט אַרויסגעצויגן אויפן מארק דעם רייכן ייד וויגדער רייבצאג, כדי אויסצופרעסן ביי אים געלט. עס איז געווען אַ רעגנדיקער טאָג, זיי האָבן אים געהייסן זיך אויסטאָן, זיך לייגן אויף דער ערד און אויסגעשטעלט אויף אים ביקסן. מיינעדיק, אז זיי גייען אים שיסן, האָט ער לויטן פּסק פון רב (די זשאנדארמען האָבן געפאָדערט, אַז דער רב זאָל פעסטשטעלן וויפל ער זאָל געבן) געגעבן 3.000 זל. זיי האָבן געפאָדערט, אַז יידן אַן פאָליאקן זאָלן נישט גיין אין גאס מיט די הענט אין די טאַשן. די יידן האָבן געמוזט אַראָפגיין פון טראָטואַר, וועז אַ דייטש איז געגאנגען.

אין אָקטאָבער 1939 יאָר איז פון סאָנדאָמיר געקומען אַ באַפעל, אַז די יידן אין סאָנדאָמירער קרייז דארפן באצאָלן 100 טויזנט זל. קאָנטריבוציע. אַ געוויסן חלק האָט געמוזט אויך באצאָלן קלעמענטאָוו. די יידן האָבן גערעדט צווישן זיך, אַז ביים צונויפזאמלען די קאָנטריבוציע פארדינען געוויסע כלל־טוער. די יידישע באפעלקערונג האָט געפאָדערט אַ קאָמיסיע, וואָס זאָל אויספאָרשן, צי עס קומען פאָר מיסבריכן ביים צונויפקלייבן דאָס געלט. אין דער קאָנטראָל־קאָמיסיע בין איך אַריין, מיין חבר אלטער שמיד און חבר שלום קארמעז. וואָס איז עטלעכע טעג פארן אויסברוך פון קריג געקומען צו פאָרן פון פאָלעסטינע. צום באַדויערן האָט די קאָנטראָל־קאָמיסיע וויניק וואָס געקאָנט קאָנטראָלירן. בשעת די פאַרהאָנדלונגען פון דער קאָמיסיע מיט יונה פיינטוך, וואָס איז פארן קריג געווען דער פרעזעס פון דער יידישער קהלה, איז געווען אנוועזנד משה מאיר ציגער, אַ אונטערוועלט מענטש, וואָס איז געווען באַפרייַנדעט מיט דער זשאנדארמעריע. דער זעלבער ציגער האָט שאָנטאָזשירט די יידישע באפעלקערונג. בשעת דער אויסזידלונג איז ער דערשאָסן געוואָרן.

2. די מעשים טובים פון יודנראט

אין אָקטאָבער 1939 איז געשאפן געוואָרן דער יודנראָט. ער איז נאָמינירט געוואָרן דורכן פּוילישן וויט סטאָניסלאָוו לאסאָטאָ, עס איז געשאפן געוואָרן אַ יודנראָט פון 8 מענטשן מיט חיים הימלפארב אַלס פּרעזעס. אַזוי ווי ער האָט זיך נישט געקאָנט אַרײַנפאסן אין דער געזעלשאפט פון די יודנראָטניקעס, האָט זיך אָרט פארנומען אפרים טעפּערמאן.

דער יודנראָט האָט — לויטן באפעל פון די דייטשן — אָנגעהויבן טרייבן די יידישע מאסע צו דער ארבעט, דערבײַ האָט זיך געשאפן אַ פּריוויליגירטער טייל, וואָס האָט נישט געאַרבעט.

דעם 4־טן מערץ 1940 יאָר איז צו מיר אריין טעפּער און זאָגט, אַז מען רופט מיך אין דער זשאנדארמעריע. איך בין מיט מיין חבר פון דער ביבליאָטעק-פאַרוואַלטונג אַריין אין דער זשאנדאַרמעריע, וואָס האָט זיך געפונען אין לאָקאל פון דער פּוילישער גמינע. די זשאַנדאַרמעריע האָט געפאָדערט מען זאָל זיי איבערגעבן די צאָל ביכער פון ביבליאָטעק, ווי אויך דעם אדרעס פון ביבליאָטעק. זיי האָבן די ביבליאָטעק געוואָלט פארחתמענען. אַזוי ווי די ביכער פון ביבליאָטעק זיינען שוין געווען פארטיילט צווישן חברים, האָבן זיי געפאָדערט, מען זאָל זיי צונויפקלייבן אלע ביכער אין לאָקאל פון דער פּוילישער פּאָוושעכנער שולע. די ביבליאָטעק האָט זיך נאָך דער באפרייונג נאָך געפונען אין דער שולע. ערשט בשעת אַ באָמבאַרדירונג פון 9־טן אויגוסט 1944 יאָר איז די שולע מיט די ביכער פארכרענט געוואָרן.

אָרום 6 מערץ 1940 יאָר איז אין שטעטל אָנגעקומען אַ שטראָף

עקספעדיציע פון איבער 40 ס. כ.־לייט „טויזן־קעפ". ווי האָבן זיך באַזעצט אין אַ פּאַלאַץ אַ קילאָמעטער הינטערן שטעטל, דעם ערשטן טאָג האָבן זיי שוין געשלאָגן די יידן, וועלכע זיי האָבן געטראָפן אין גאַס. דעם יידּ אבא קוראשניעווסקי, וואָס איז פּאַרן קריג אַלס קאָמוניסט געזעסן יאָרנלאנג אין די תּפיסות, האָבן זיי פּאַרוווּנדעט. זיי האָבן געפאָדערט פון יודנראַט אַ געוויסע צאָל ביר, אייער, פּוטער אאַ״וו. די ס. ס.־לייט האָבן זיך דערווּוסט, וו עס וווינען רייכע יידן און פלעגן זיי שלעפּן אין פּאלאץ אריין און דאָרט זיי פּיניקן. די יידן פלעגט מען אין די מקבושים אַריינווּאַרפן אין טייך אַריין נישט ווייט פון פּאלאץ און שפּעטער נאַסע אַריינפירן אין קעלער פון פּאַלאַץ און צומאַרגנס אינדערפרי ערשט זיי אַרויפּנעמען אינדערהויך און וויטער פיניקן. מען האָט זיי געיאָגט, אַ טייל האָט מען מיט שטעקנס אַזוי לאנג געשלאָגן, ביז דאָס אָנטוּוקט פלעגט אויף זיי פּלאצן. אייגער אַ יידּ יעקל אינגערמאן, האָט אונז געווּוזן זיינע הויזן, וואָס זיינען פון הינטן געווּוען צעהאקט וווי לאָקשן פון די קלעפּ. אויך די יידן פון יודנראַט האָט מען געשלעפּט אין קעלער, צווישן זיי איז געווּוען: ש. וווייסבלאַט, דוד גרינטיש, יאָסל גאָלדבלום. ביי יאָסל גאָלדבלום, וועלכער איז געווּוען אַ מאַנופאקטור־סוחר, האָבן זיי געפאָדערט ער זאָל זיי אַרויסגעבן זיין סחורה. אַזוי וווי גאָלדבלום האָט זיך געהאַלטן מוטיק און נישט אויסגעגעבן, וו ער האָלט זיין סחורה, האָבן די ס. ס.־לייט אַלס נקמה אונטערגעצונדן זיין שטוב, וועלכע זיי האָבן פריער באַגאָסן מיט בענזין. זיי האָבן נישט דערלויבט דאָס הויז צו לעשן, בלויז די מענטשן האָבן זיך געראַטעוועט.

די ס. ס.־לייט פלעגן יעדן טאָג מיט לאַסט־אויטאָס קומען אין שטאָט אריין. אריינגיין אין יידישע געוועלבער און אלץ אויסליידיקן דער אייגענטימער פון געוועלב פלעגט מוזן אליין צוטראָגן די סחורות צום אויטאָ און מען פלעגט אים נאָך שלאָגן, ער זאָל עס טאָן שנעלער. זיי האָבן אויסגענוצט טעפערמאנען, ער זאָל זיי אַנווייזן, וו עס וווינען רייכע יידן. אין אַ געוויסן טאָג האָבן זיי מיטגענומען חיים

אָסטראָויץ און לוּיט זייגע אָנווייזונגען צוגעראָיבט ביי די רייכע־רע יידן זייער פּארמעגן. זיי האָבן דאָן אזוי צעשלאָגן צוויי יידן, אַז יענע זייגען פון די קלעפּ געשטאָרבן. אין שטאָט איז געווען אַ גרויסע פּאַרביטערונג קעגן טעפּערמאַנען, דאָס האָבן אויסגענוצט אַנדערע, וואָס האָבן געלאָקערט אויפן בענקל פון פּרעזעס. זיי האָבן אים געמסרט און עס איז אַ צווייטער געווארן אויף זיין אָרט. אייגער פון די קאָבלעפּל, וואָס האָבן אים אַראָפּגעוואָרפן, איז געווען מלך אורבאַך. פּאַרן קריג איז ער געווען אַ פּרומער זיידענער יונגערמאַן. ער איז געווען זייער אָנגעלייגט בייַם ווויט פון שטאָט. ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ צווייטן פּרעזעס מאָטל שולדמאַן און רעגירט אין בער אים. סוף אַפּריל 1940 יאָר איז מאָטל שולדמאַן געווארן פּרעזעס פון יודנראַט, וואָס איז באַשטאַנען פון פּאַרשטייער פון דריי שיכטן פון דער באַפעלקערונג: רייכע, פּרומע־לייט און אונטערוועלטניקעס.

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן וואַרן געוווּנדעט אויף 2 יאָר צוואַנגס־ארבעט, צוליב דערציערישע צילן אויב אויב צוויי יאָר וועלן נישט ווירקן, האָט די מאַכט דאָס רעכט צו פאַרלענגערן דעם טערמין פון דער אַרבעט. 1*) מען האָט באַשטימט, אַז די יידן פון אונזער שטעטל גייען אויף צוואַנגס־אַרבעט אין שטיינברוך קיין מיעגדזיגוזש 12 קמ. פון קלעמענטאָוו. פּאַר די אַרבעטער איז די ארבעט געווען די שווערסטע קאַטאָרגע, אָבער פּאַרן יודנראַט האָט זיך געעפּנט אַ גאָלדגרובן.

דער פּרעזעס האָט באַשטימט זייגע 2 שוואַגערס כּיל פּענטשינא און פּרץ וויסבראָד אלס גרופּן־פּירער. כּיל פּענטשינא פלעגט אין שטיינברוך אָנווייזן אויף רייכע יידן, וועלכע מען פלעגט אָנטאָן גרויסע צרות און זיי, נישט ווילנדיק שוין גיין מער צו דער אַרבעט,

---

1) עס רעדט זיך דאָ וועגי דער פּאַראַדעגונג פון „געגער־גוּבערנאַטאָר. פּראַנק פון 15־1939 X־26 אין וועגן דעם אויספּיר־באַשלוס צו דער פּאַראַדונג פון 1939 XII־12, וועלכן ס'האָט ארוסגעגעבן דער העכערער סס־אויז פאָליציי פירער קריגער.

דער מלמד ירחמיאל גוטמאן,
געווארן אַ וואַסער־טרעגער אין קלעמענטאַווער געטאָ

פֿלעגן זיך אויסקויפן ביים פּרעזעס. גלייכצייטיק האָט דער זעלבער כּיל פּענטשינא געזומען העלט ב'י די געשלאָגענע יידן, צוזאַגנדיק זיי, אז דער מייסטער וועט זיי מער נישט שלאָגן. די קלעמענטאָוויער יידן, וואָס אויף זיי איז געפאַלן די לאַסט פון אַרבעט, האָבן זיך צע־ בונטעוועט און באַקומענדיק אַ צעטל אויף צו שטעלן זיך צו דער אַרבעט, זיינען זיי נישט געגאַנגען. דעם 6־טן אויגוסט 1940 זיינען פון אָפּאטאָוו געקומען אין שטעטל אריין זשאַנ־אַרמיריע, פּאָלקס־דייטשן, שוץ־פּאָליציי. דאָס שטעטל איז נאָך געשלאָפן. זיי האָבן אַרויסגעטריבן די מענלעכע באָפעלקערונג אויפן מאַרק, נישט דערלויבט איר זיך אָנטאָן, געשלאָגן מיט ביקסן און שטעקנס. אַ געוויסער אַלטער כּץ, זעענדיק, וואָס עס קומט פּאָר, איז אַנטלאָפן הינטער דער שטאָט. די דייטשן האָבן אים נאָכגעיאָגט, ער איז אַריינגעלאָפן אין טייך אריין, זיי האָבן אים צעבראָכן אַ האַנט און אים צוריקגעפירט אין מאַרק אריין. זיין מוטער זעענדיק, וואָס מען טוט מיט איר זון, האָט פון גרויס צרות באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק און איז געשטאָרבן. דעם זעלבן טאָג, אַרום 10 אַזייגער אינדערפרי, האָט מען געברענגט צוטרייבן אַ גרופּע יידן קיין מיעדזיגוזש. מען האָט זיי געיאָגט אַראָפּ צו דער אַרבעט. דער טאָג איז געווען זייער אַ הייסער, דער אַנפירער פון שטיינברוך, אַ דייטש גרון, האָט באַלד אָנגעהויבן די פּרישע יידן שלאָגן אויף רעכטס און לינקס. וועז אַלטער קאַץ, וועמענס מוטער איז געשטאָרבן אויפן מאַרק פון אַ האַרץ־אַטאַק, האָט געבעטן, מען זאָל אים באַפרייען, וויל ער האָט אַ צעקאַליעטשעטע האַנט, האָט ער אים נאָך מער געשלאָגן. מען האָט אויך געשלאָגן קראַנקע מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען ביי דער ארבעט. דער אויפזעער קאָזאָווסקי האָט צעשפּאָלטן דעם קאָפּ שמואל דענעמאַרקן. אַזעלכע עקסצעסן זיינען נאָכאַנאַנד פּאָר־ געקומען. גרון האָט געזאָגט, אַז קלעמענטאָוו איז דער ערשטער גיהנום און דאָ וועט מען אויסשלאָגן אַלע יידן. אַ סך זיינען פון דער אַרבעט אַנטלאָפן. דאָן האָט דער פּרעזעס מאָטל שולדמאַן גע־ רופן אין יודנראַט מענטשן, וועלכע האָבן געהאָט אַן אייגפלוס אויף

דער עפּנטלעכער מיינונג, צווישן אַנדערע אויך מיך. גלייכצייטיק האָט ער געראָפן דעם קאָמענדאַנט פון דער פּוילישער פּאָליצייַ פּאַיאַנק. אין זייַן אַנוועזנהייט האָט ער אונז אויף פּויליש דערקלערט, אַז מיר וועלן זיין פּאַראַנטוואַרטלעך פאַר דער אָרדענונג און ער האָט אונז געוואָרנט, אַז פון היינט אָן, אויב אין שטאָט וועלן זייַן אומצופרידענע שטימונגען אָדער אין פּאָלן פון וואַרפן די אַרבעט, וועלן מיר פאַר אַלץ באַשטראָפט ווערן. אייַנער פון די געראָפענע, אַ געוויסער טישלער, האָט זיך גאָנץ דרייסט אַנטקעגנגעשטעלט דעם פרעזעס, דאָן האָט זיך אַריינגעמישט דער פּוילישער קאָמענדאַנט, וועלכער האָט אָנגעהויבן דראָען, אַז צווישן די יידן האָט זיך אַרייַנגעבעט קאָמונע און מען וועט זיי דערפאַר הענגען.

פון 11-טן אויגוסט 1940 יאָר האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָקציע אויף- צו כאַפן יידן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער אין בעלזשעץ, לובלינער וואַיוואָדשאַפט. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די פאַרברעכערישע ראָל פון שולדמאַנען. אין די שכנותדיקע שטעטלעך ווי סטאַשווו, קאָפּטשעוויניצע און אַנדערע, האָבן די פרעזעס פון די יודענראַטן געוואָרנט די יידישע באַפעלקערונג, זי זאָל זיך באַהאַלטן, וויייל עס דאַרף פאָרקומען אַן אָבלאָוע. דער קלעמענטאָוער פרעזעס האָט אַנדערש געטאָן, ער האָט אַרויסגעגעבן אַן עפּנטלעכע באַקאַנטמאַכונג, אין וועלכער עס איז געווען געשריבן, אַז ווער עס האָט נישט קיין אַרבעטס-צעטל פון די שטיינברוכן אין מיעַנדזיגוזש, מוז ביזן 26-טן אויגוסט צושטעלן זיך אין סאַנדאָמיר אין דייטשן אַרבעטס-אַמט, פון וואַנען מען וועט די געזונטע אַרויסשיקן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער קיין בעלזשעץ, בייַ דער סאָוויעטישער גרענעץ. אויב מען וועט זיך נישט צושטעלן צו דער קאָמיסיע, וועט מען ווערן באַשטראָפט מיט טויט-שטראָף. אויב דער געראָפענער וועט אַנטלויפן, וועט ווערן דערשאָסן זיין פאַמיליע... אַזוי ווי איך האָב קיין קוויטל צו דער ארבעט אין מיעַנדזיגוזש נישט באקומען, (די צעטלען פלעגן מערסטנטייל באַקומען בלויז די נאָענטע פון פרעזעס), האָב איך באַשלאָסן צו פאָרן קיין סאַנדאָמיר אויף דער

קאַמיסיע. איך האָב אָבער נישט באַוויזן זיך צוצושטעלן צו דער קאַמיסיע.

דאָס איז געווען זונטיק דעם 25־טן אויגוסט 1940, אַרום 10 אַזייגער אינדערפרי. איך בין געזעסן אין שטוב. אונזער ווויגונג איז געווען אויפן מאַרק און איך האָב געקאָנט אָבסערווירן, וואָס עס טוט זיך אין שטאָט. פלוצלונג האָב איך דערזען, אַז פון דער זייט פון קלויסטער קומט צופאַרן אַ מאָטאָציקל מיט צוויי דייטשע זעל־נער אין העלמען מיט ביקסן אין פולער קריגס־גרייטקייט. נאָך דעם מאָטאָציקל האָבן זיך באַוויזן עטלעכע לאַסט־אויטאָס פול מיט נא־וואָפנטע זעלנער. די לאַסט־אויטאָס האָבן זיך צעוואַרפן אין אַלע גאַסן. די זעלנער, וואָס זיינען געווען אין מאָטאָציקל זיינען ארויס און אַנגעהויבן צוזאַמענטרייבן די יידן אויפן מאַרק־פלאַץ. עס זיינען צוגעקומען אַלץ מער יידן. מען האָט זיי אויסגעשטעלט. איך האָב גע־וואָלט אַרויסגיין, נאָר די מוטער האָט מיר געהייסן זיך באַהאַלטן. און עס איז מיר געלונגען. פון מיין באַהעלטענישׂ האָב איך געזען, אַז מען האָט צונויפגעקליבן אַלע יידן פון שטעטל אויפן פלאַץ. די יידן, וועלכע מען האָט אַרויסגעצויגן פון באַהעלטענישן, האָט מען צונויפ־געמומען באזונדער און צוגעשטעלט זיי צום לייטענאַנט קנייפעלד, פאַר וועלכן דער זעלנער האָט ראַפּאַרטירט, וויא ער האָט געפונען דעם ייד. קנייפעלד האָט די אַלע, וואָס האָבן זיך פרייוויליק נישט צוגעשטעלט, באַפוילן צו געבן 25 שמיץ. די שטראָף האָבן אויס־געפירט צוויי זעלנער, וואָס זיינען געשטאַנען פון ביידע זייטן פון קרבן און האָבן געהאַקט מיט שטעקנס כמעט איבערן נאַקעטן לייב. די שטיינער זיינען געווען רויט פון בלוט. דאָן האָט מען אויסגע־קליבן 150 מאַן און אויף לאַסט־אויטאָס אַוועקגעשיקט קיין סאַנ־דאָמיר. אין סאַנדאָמיר האָט מען אַריינגעזעצט די יידן אויף אַ נאַכט אין תפיסה און צומאָרגנס זיי געשטעלט פאַר אַ קאַמיסיע פון אַר־בעטס־אַמט. די פאַמיליעס פון די ארויסגעפירטע זיינען געלאָפן צו מאָטל שולדמאַן און צום קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי ישראל טענענוואַרצל, אַ געווען פראָפעסיאָנעלן גנב. פאַר

שווערע טויזנטער האָבן זיי באַפרייט די פאַרמעגלעכע און די אַרעמע האָט מען אַוועקגעשיקט אין לאַגער אַריין. דער פּרעזעס מיטן קאַ־מענדאַנט האָבן דערבּיי געמאַכט אַ גוט געשעפט. (אויף דער פאַר־זאַמלונג, ווו עס זיינען געקומען געזעלשאַפטלעכע פאַרשטייער, האָט דער פּרעזעס פון גמינע זיך אויסגעדריקט, אַז אין קלעמענטאַיו הערשט סאַבאָטאַזש. דאָס האָט ער געזאָגט אין געגנוואַרט פון קאַ־מענדאַנט פון דער פּוילישער פּאָליציי).

3. די דייטשע ארדענונג שטעלט זיך איין

דער לייטענאַנט קנייפעלד, דער קאָמענדאַנט פון שטאָט, האָט שרעקלעך געמאַטערט די יידן. ביי דער אַרבעט האָט ער זיי געהייסן לויפן, געשלאָגן. ווינטער 41—1940 יאָר איז ער מיט זיינע אָפיצירן אַריין אין די יידישע שטובן און זאָגנדיק, אַז עס איז אים הייס, אַרויסגעוואָרפן דורכן פענצטער פאַרשידענע זאַכן און אויף אַזאַ אופן צעהאקט די שויבן. ער האָט באפוילן דעם יודנראַט פאַרוואַנדלען די קלייניע שול אין אַ תפיסה פאַר פאַרזינדיקטע יידן, וועלכע איז געווען ערגער ווי די ערגסטע תפיסות אין אַמאָליקן פוילן. עס איז ביים יודנראַט אַנטשטאַנען די יידישע פאָליציי. דער אָפּאַראַט פון יודנראַט איז באַשטאַנען פון 60 מאַן, וועלכן די מאַסע האָט גערופן אויסהאַלטן. די לאַסט פון די שטייערן איז אויך געפאַלן אויף די אַרעמע. אַזוי צום ביישפיל האָט די סאָציאַלע שוץ א סך אָפּגעקאָסט די יידישע באפעלקערונג. דער יודנראַט פלעגט אויך באַקומען שטיצע פון קראָקע, פון דער צענטראַלע*). נאָר אַלץ פלעגט אַרייך אין דער קעשענע פון יודנראַט. דאָס צונויפנעמען די שטייערן פלעגט פאַרקומען אויף אַזאַ אופן: אין שטעטל איז געווען אַ בליבדער ייד מצנדל מער. פאַר עטלעכע גראָשן, וואָס ער פלעגט באַקומען פון יודנראַט, פלעגט ער אויפן מאַרק אויסרופן, אַז ווער עס וועט

1) יידישע סאָציאַלע זעלבסטהילף (בקיצור פוליש Z.S.S. דייטש J.S.S.) פון קראָקע פלעגט מען באַקומען פון אַנהויב פאָנדן פון דער „נאַששעלנע ראַדע" N.R.O. „אפיעקונטשע"

נישט באַצאָלן די שטייערן, וועט געמומען ווערן אויף ארבעט. און טאַקע, מענטשן, וואָס פלעגן נישט צאָלן די שטייערן, פלעגט מען אַרויסשיקן אין שטיינברוך.

אין שטעטל זיינען געווען ביי צוויי הונדערט פּליטים. זיי האָבן שרעקלעך געליטן, ספּעציעל די ווינער פּליטים, וועלכע זיינען באַשטאַנען פון עלטערע מענטשן. זיי פלעגן מאַסנווייז אויסשטאַרבן. ביים יודנראַט איז אָרגאַניזירט געוואָרן פאַר פּליטים און פאַר דער אָרעמער באפעלקערונג א קיך. אָבער די אָרעמע פלעגן וויניק וואָס באַקומען. דער אָנפירער פון דער קיך איז געווען דער שווער פון פּרעזעס פון יודנראַט. ער האָט געטיילט די זופּ מיט דעם ברויט און דערביי שאַנטאַזשירט די פּליטים, זיי זאָלן אים פאַרקויפן זייערע זאַכן. די נישט געהאָרכזאַמע פלעגט ער אָנגיסן אַ שיטערע זופּ, פאַקטיש וואַסער. מיטן אָנקומען פון די פּליטים איז די ענגשאַפט צווישן דער אָרעמער באַפעלקערונג נאָך גרעסער געוואָרן. די רייכערע יידן, נישט וועלנדיק אַרייננעמען צו זיך אין שטוב פּליטים, האָבן אָנגעהויבן שמירן דעם פּרעזעס. אייגער פלעגט אים געבן אַ שאַפע, דער צווייטער עפּעס אַנדערש. אויב עמיצער האָט נישט געקאָנט באַצאָלן קיין שטייערן, פלעגט מען אים אַלס שטראָף אַריינזעצן פּליטים. די אָרעמע האָבן זיך אויף אַזאַ אופן אָנגעהויבן שטיקן מיט די פּליטים. די רייכע האָבן ביזן לעצטן טאָג פון פאַרניכטונג געווינט גראָם. צוליב דעם, וואָס מען האָט צוזאַמענגעשטופּט די פּליטים אין ענגע דירות, צוליב מאַנגל אין זיף, איז צווישן זיי אויסגעבראָכן טיפוס און אַנדערע אָנשטעקדיקע קראַנקייטן.

דאָן איז אנטשטאַנען אַ באזונדערע פּלאָג. דאָס איז געווען די סאַניטאַר־קאָלאָנע פון יודנראַט. קיין שטאָטישע באָד האָט מען אין באַוועגונג נישט געלאָזט. נאָכן אויסברוך פון עפּידעמישע קראַנקייטן פלעגן זיי אַריינווארפן דאָס ביסל זאַכן אין אַ מאַשין, וואָס פלעגט די זאַכן קאַליע מאַכן. אויף אַ ברוטאַלן אופן פלעגן זיי שלעפּן מענטשן צו דער אָנטלויזונג. קיין זיף האָבן זיי נישט געגעבן, נישט

געקוקט אויפן קאַנטי־גענט. אויך די סאניטאר־קאַמיסיע פלעגט דער פּרעזעס אויסנוצן אלס בייטש קעגן דער באפעלקערונג. אויב עמי־צער איז געווען ווידערשפעניק, פלעגט מען אים דראָען מיט דער סאניטאר־קאַלאַנע. די סאַניטאַר־קאַלאַנע מיטן אַנפירער יאָסל קאַר־מעסער, ד״ר באנאך און לייזער האָכמאַן פלעגן נעמען אין האנט, פאַר נישט דורכפירן די דעזינפעקציע.

דער פּרעזעס מאָטל שולדמאַן האָט געהאַט א שיינע דירה. עס איז אים אָבער אַלץ וויניק געווען. ער האָט געווארפן אַן אויג אויף דער דירה פון אברהם־יונה כץ, וואָס האָט געהאַט א גייסטיק קראַנקן זון. דער זון זיינער איז געשטאַרבן, און דער פּרעזעס האָט אים נישט דערלאָזט מקבר זיין, ביז זואנען כץ וועט נישט אָבטרעטן זיין דירה. דער מת איז געלעגן צווישן טעג און נאָכדעם האָט מען כצן אַרײַנגעוואָרפן אין א פּוסטער יאַטקע און דער פּרעזעס האָט פאַרנומען זיין דירה.

דער אַרבעטס־אַמט פלעגט דאַרפן צושטעלן פאַר די דייטשן טעגלעך א באַשטימטע צאָל יידן צו דער אַרבעט. ווינטער צ. ב. פלעגט מען דארפן אָפּרייניקן דעם שאָסיי ק״עמענטאָוו—אָפּאטאָוו. אַנגעפירט האָט מיט דער אַרבעט דער לייטענאַנט קנייפעלד. די פאַר־מעגלעכע פלעגן נישט קאַנען, ווי אין אַנדערע שטעט, דינגען פאַר זיך א מענטשן, נאָר זיי פלעגן מוזן אייגצאָלן א געוויסע סומע אין יודנראַט, ווען פלעגט כמעט אומזיסט נעמען א מענטשן אויף זייער אָרט. אויך אזא אופן פלעגן רייכע ווערן שאַנטאַזשירט דוכן יודנראַט, כדי זיי צו צווינגען זיי זאלן נישט גיין צו דער אַרבעט, נאָר זיך אויסקויפן, פלעגט דער יודנראַט זיך באַנוצן מיט אזעלכע מיטלען. ביינאַכט פלעגט דער יודנראַט נעמען די יידישע מיליץ און אונטער דער אַנפירערשאַפט פון וואַווטשע זיינטוך האָקן שויבן ביי די רייכע יידן.

4. די יידישע פאליציי

יידן האבן נישט געוואלט גיין אין דער יידישער פאליציי. זי איז דאס רוב באשטאנען פון געווען גנבים, פון וועלכע די יידישע באפעלקערונג האט געהאט אויסצושטיין אן א שיעור צרות. אויב א פאליציאנט פלעגט פאקן א יידן נאך 8 אזייגער אין אוונט, האט ער געמוזט באצאלן אויסלייז־געלט. די פאליציי פלעגט נעמען פאנטן ביי די, וואס פלעגן נישט צאלן קיין שטייערן. אין אלגעמיין פלעגט די יידישע פאליציי אויספירן אלץ, וואס דער יודנראט האט געפא־דערט. אויסער אויפמאנען שטייערן, פלעגט זי צוזאמענטרייבן יידן אויף ארבעט. מער פון אלע האט זיך אויסגעצייכנט יאנקל גרינשטיין. איך אליין האב געזען, ווי אזוי ער האט געשלאגן א יידישן פליט. אפילו די יודנראטניקעס האבן נישט געקאנט צוזען די מערדעריי, מיט וועלכער ער האט דעם יידן געשלאגן. אין שכנות מיט מיר האט געווויינט א שניידער פון קאליש. געווויינט האט ער אין א קליין געווועלבל, געהאט אינטעליגענטע קינדער. אייגנטליך איז דער ייד געשטאנען עטלעכע מינוט נאך דער פאליציי־שעה אין דער טיר פון געווועלב. גרינשטיין איז צוגעגאנגען צו אים און אים אזא קלאפ געגעבן, אז ער האט זיך גלייך באגאסן מיט בלוט. ווען די טאכטער פון שניידער, וואס האט בייגעווויינט די סצענע, האט געפרעגט גרינשטיינען, פארוואס ער שלאגט איר טאטן, האט ער אנשטאט אן ענטפער, געגעבן איר אזא זעץ אונטערן הארצן, אז פון יענער צייט אן האט זי שטענדיק געקרענקט. אזוי ווי נאך אכט אזייגער פלעגן זיך יידן נישט באווייזן אין גאס, האט דאס אויסגענוצט די יידישע פאליציי פאר אירע פינצטערע געשעפטן. אזוי האט די פא־ליציי באגנבעט דעם שניט־כוחר יוסף ראזענבלום אויך ביי א

צווייטן מאַנופאַקטור-סוחר ווינער און אַנדערע האָבן זיי דורכגעפירט גנבות. געמאַכט האָט מען דאָס שטיקל אַרבעט בשותפות מיט אַ פּוילישן פּאָליציאַנט. מענטשן פלעגן שרייען, אַז מען דאַרף גיין זיך קלאָגן צום קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי טענענווורצל, וועלכער איז אַליין געווען אַ טונקעלער פּאַרשוין. פּאַרשטייט זיך, אַז עס האָט גאָרנישט געהאָלפן.

דעם 25-טן דעצעמבער 1941 האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן מוזן אָפּגעבן זייערע פוטערס. מען האָט אַרויס-געהאָנגען מעלדונגען, אַז פּאַר נישט אָפּגעבן דאָס פוטער דראָט טויט-שטראָף. באַלד אויפן אָרט איז די יידישע פּאָליציי צוזאַמען מיט דעם זעלבן פּוילישן פּאָליציאַנט קאָזלאָווסקי, וואָס האָט באַ-גנבעט די יידן, באַפאַלן דעם ייד משה טערקעלטויב, אַראָפּגעריסן פון אים אַ פוטער און שטאַרק צעשלאָגן. דעם זעלבן טאָג האָט דער פּרעזעס פון יודנראַט שולדמאַן מיטן קאָמענדאַנט פון דער פּוילישער פּאָליציי פּאַיאַנק געפונען די יידישע באַפעלקערונג אויף אַ פּאַרזאַמ-לונג אויפן שול-פּלאַץ. ביידע האָבן זיי געפונען די יידישע באַפעל-קערונג אָפּצוגעבן די פוטערס. כדי אויסצופירן דעם באַפעל האָט דער יודנראַט געשאָפן אַ פוטער-קאָמאַנדאָ, אין וועלכער עס זיינען אַריין יידישע פּאָליציאַנטן און ווויל יונגען. די פוטער-קאָמאַנדאָ האָט זיך אַרויסגעלאָזט איבער דער שטאָט. אויב עס איז געווען אַ ייד, וואָס האָט געוואָלט זיין פוטער פּאַרקויפן אַ פּאָליאַק, אַדער אויסבאַהאַלטן, האָבן זיי מיט טעראָר און געוואָלט עס אַרויסגעריסן. אַזוי צום ביישפּיל איז צו דער פּרוי ראָכטשע דאָמבראָווסקא, וואָס האָט געהאַט אַ קאַראָקול-פּאַלטן, אַריין דער וויצע-פּרעזעס משה פּענטשינא מיט דער גאַנצער באַנדע, דעמאָלירט די גאַנצע זוירט-שאָפט אין דער שטוב און זי געצוונגען אָפּצוגעבן דאָס פוטער. ביי אַן אַנדערער פרוי איז געשען אַזאַ פּאָל: איר מאַן איז געווען פון פּאַך אַ קירזשנער. ער האָט פונקט געהאַט אין דער אַרבעט אַ לאַפּ-קאָווע פוטער, וועלכן עס האָט אים געגעבן אַ געוויסער פּאָליאַק, זי האָט אויך געהאַט איר אייגענעם. סקונקסענעם קאָלנער איז

אַריין די באַנדע און צוגענומען דעם מאַנטל מיטן קאַלנער. די פרוי איז געגאַנגען צו דעם פּאַליאַק און געבעטן אים, ער זאָל גיין איז יודנראַט און מעלדן, אַז דער מאַנטל איז זיינער. גלייכצייטיק האָט זי אים געבעטן, ער זאָל זאָגן, אַז דער סקונקסענער קאַלנער איז אויך זיינער. ער האָט טאַקע אַזוי געטאָן און מען האָט אים דעם מאַנטל אַרויסגעגעבן. נאָר ווען עס איז דערגאַנגען צום סקונסענעם קאַלנער. איז געשען אַנדערש. אין יודנראַט איז געזעסן דער קאַמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי און האָט געזאָגט דעם פרעזעס פון יודנראַט: „איר דערקענט נישט, וועמענס דער קאַלנער איז?" און מען האָט איר דעם קאַלנער צוגערויבט. דער פרעזעס פון יודנראַט האָט באַקומען פון דער דייטשער מאַכט אַ דאַנק, אַז ער האָט די אַקציע דורכגעפירט בעסער, ווי זיי האָבן זיך פאָרגעשטעלט.

עס האָט זיך אַנגעהויבן פּאַס 1942 יאָר. סוף מערץ האָט מען שוין אַנגעהויבן פילן, אַז עס גייט צו אַ קאַטאַסטראָפע. מען האָט שוין געהערט שרעקלעכע ידיעות וועגן שטעטל מעלעץ*) און וועגן לובלין. יידן האָבן פרובירט אויפקלערן די סיבה פון אויסזידלונג פון יידן אין מעלעץ מיט דעם, אז אין מעלעץ איז די אויסזידלונג פאָרגעקומען אויסנאַמס-פאַל, ווייל די יידן האָבן דאָרטן אומלעגאַל געמאַכט געשעפטן אויפן פלי-פלאַץ מיט די דייטשן. די זעלבע פאַרעטפערונגען האָט מען געזוכט פאַר לובלין. אויף אַזאַ אופן האָט מען זיך אַליין געוואָלט באַרויקן. אָבער אינסטינקטיוו האָט מען זיך געפילט אין אַזאַ לאַגע פונקט ווי אַ שלאַנג וואָלט זיך ארומגעוויקלט אונז אַרום האַלז און עס מוז קומען דער מאַמענט פון דערשטיקונג.

ביז דאַן איז אין קלעמענטאָו קיין געטאָ נישט געווען.

דעם 11-טן אַפּריל 1942 יאָר האָט מען אַוועקגעשטעלט סלופּעס מיט אויפשריפטן: „ווויונונגס-באַצ-רק פּיר יידן. דאָס איבערטרעטן

1) אין מערץ איז פאַרגעקומען אַ אויסזידלונג פון דער נאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין שעדלעץ. דאָס איז געווען דער אָנהויב פון די מאַסן-אַקציעס, וואָס האָבן דערנאָך אַרומגעכאַפט דאָס גאַנצע באַזעצטע געביט (ג.ג.)

וועלט מיט טויט באשטראפט". אלע צוויי וואכן פלעגט מען די סלו־
פעס אלץ מער צונויפרוקן, כדי מאראליש אלץ מער צעברעכן די
יידן. מען האט ארויסגעגעבן באפעלן, אז א ייד טאר נישט גיין אין
דארף אריין. דאס האט נאך מער צעבראכן די יידן. א סך ארעמע
יידן פלעגן פארט ריזיקירן און כדי צו פארדינען א שטיקל ברויט,
גיין אין דארף מיט גאלאנטעריע. ווען מען פלעגט אזא יידן כאפן,
און דאס איז נישט איינמאל געשען, פלעגט מען אים דערשיסן. אזוי
האט מען דערשאסן דעם קאלישן פליט רונדענבאק, שרה קעזמאן,
א געוויסן קאווקע. די וואך פון שבועות איז ארויסגעגעבן גענוארן
א באפעל, אז אלע יידן פון די דערפער מוזן פארלאזן זייערע ווי־
נונגען און אריבערפארן אין די שטעטלעך אין געטאס. אדאנק
דער גזירה אויף די דאר־פישע יידן, איז צו אונז אין שטעטל צוגע־
קומען נאך 500 יידן.

דער ערשטער גרעסערער אומגליק איז געשען סוף אויגוסט 1942 יאר. פון א געווער־פאבריק אין סקאדזשיסקא איז אנטלאפן משה ראזנגארטן, וועלכער איז געקומען צוריק אין שטעטל צו זיין פאטער. דער פאליציי־קאמענדאנט פון אפאטאוו האט געקלונגען וועגן דעם פאל אין קלעמענטאווער יודנראט און אויפגעפאדערט דעם ראטמאן וואווטשע פיינטוך, וועלכער האט אויפגענומען דעם טע־
לעפאן, פארהאלטן ראזנגארטענען. די יידישע פאליציי האט אים ארעסטירט און אים אוועקגעפירט אין דער יידישער תפיסה. דאן איז צו דער תפיסה צוגעקומען זיין גאנצע פאמיליע צוזאמען מיט זיין כלה און מיט א האק אויסגעהאקט די פענצטער, ער זאל קאנען אנטלויפן. צוהילף דער יידישער פאליציי איז געקומען דער פוי־
לישער פאליציאנט פארנאלטשיק. אבער ראזנגארטן האט זיך פון אים נישט געלאזט. ער האט דעם פוילישן פאליציאנט געוואלפן אויף דער ערד. מען האט ראזנגארטענען אנגעטאן קייטן אויף די הענט און געלאזט אין תפיסה. גלייכצייטיק האט מען ארעסטירט זיין כלה. זי האט אים אויסגעטאן די קייטן פון די הענט, זיי האבן

אויסגעהאקט אַ פענצטער און אַרויס. דאָן האָט דער פּאָליציאַנט פּאַרנאַלטשוק טעלעפאָנירט אין דער קריז־זשאַנדאַרמעריע, אַז אין קלעמענטאָוו האָבן זיך יידן צעבונטעוועט און 70 יידן זיינען אים אויפן שול־הויף באַפאַלן. די יידישע באַפעלקערונג האָט דערפילט, אַז עס רוקט זיך אָן עפּעס שרעקלעכעס. די פאַמיליע פון אַנטלאָפענעם האָט דעמלט געאַרבעט ביים טיך. מאַנטיק פאַר־נאַכט האָט די יידישע פּאָליציי אַרעסטירט זיין פאָטער און מוטער יאנקל און רחל ראָזנגאַרטן, זיין פעטער זעליג ראָזנגאַרטן מיט דער פרוי שרה ראָזנגאַרטן און זייער טאָכטער מיטן מאָן פייוועש טשע־פאַנאָווסקי, זייער קוזין משה ראָזנגאַרטן ווי אויך זיין מומע, דעם צווייטן פעטערס פרוי דאָברעלע ראָזנגאַרטן מיט איר זון חיים־ניסן ראָזנגאַרטן, זיין פאָטערס אַ ברודער חיים ראָזנגאַרטן און צווייי שוועסטער, פּליטים פון טאַרנאָבזשעג, וואָס זיינען געווען אין מחותנימשאַפט מיט דער פאמיליע ראָזנגארטן. מען האָט אויך אַרעס־טירט זיין כלה, וועלכע מען האָט געפונען. צוזאַמען זיינען זיי געווען 14 מאָן אַרעסטירטע. מיטוואָך, דעם 2־טן סעפּטעמבער 1942 יאָר אינדערפרי איז אַנגעקומען אַן אויטאָ מיט זשאַנדאַרמעריע פון סאַנ־דאָמיר מיטן באַוווסטן יודנפרעסער דעם דייטשן זשאַנדאַרם מיי סטער לעשער, דעם קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע דאָלמייער, דעם זשאַנדאַרם קאַראָל און אַ דייטש, אַ געוו. בוכאַלטער פון לאָדזש, טייזער. זיי האָבן באַפוילן אַרויספירן די 14 יידישע קרבנות. מען האָט זיי געבראַכט צופירן אין דער שענסטער אַלעע, ווו די יידן פלעגן אַמאָל שפּאַצירן, ווו עס פלעגט זיך אַמאָל הערן דאָס געלעכ־טער פון דער יידישער יוגנט, און דאָרט האָט כּיַן זיי געשאָסן. דער יודנראַט האָט באַלד אַראָפּגעבראַכט יידן מיט לאָפּאַטעס און מען האָט זיי באַגראָבן. אייניגע פון די אַרעסטירטע, דעם 16־יעריקן יינגל חיים־ניסן ראָזנגאַרטן, וואָס האָט נישט געוואָלט אַרויסגיין פון דער תפיסה, האָבן די דייטשן געהרגעט אין דער תפיסה.

דער יודנראַט האָט שפּעטער איבערגעגעבן דער באַפעלקערונג, אַז נאָכן דורכגעפירטן מאָרד האָבן די זשאַנדאַרמען טעלעפאָנירט

קיין אָפּאַטאָו, אַז זיי האָבן געהרגעט 14 מענטשן און מען האָט זיי געענטפערט, אַז עס איז ווייניק, אַז מען דאַרף צעשיסן נאָך 20 מענטשן. אויפן באָפּעל פון די דייטשן האָט דער יודנראַט צוזאַמען מיט דער יידישער פּאָליציי זיך אַרויסגעלאָזט אין שטאָט, עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיאָג נאָך יידן. צווישן אַנדערע האָט מען געכאַפּט אַ מיידל פון גריצע, וואָס האָט זיך שטאַרק געווערט קעגן די יידישע פּאָליציאַנטן. מיט אַ גראָב שטיק האָלץ האָבן זיי איר געשפּאָלטן דעם קאָפּ. זי האָט זיך אָבער אַלץ נישט געלאָזט און זיי האָבן זי געמוזט אָפּלאָזן. מען האָט געכאַפּט אַ ווינער פרוי, וועלכע האָט זיך דערנערט פון דעם, וואָס זי האָט געטראָגן וואַסער איבער די הייזער. איין יידישער פּאָליציאַנט איז אריין אין דער שטוב פון צוויי שוועס־טער אלטער פון קאליש, ער האָט זיי אַרויסגענארט פון שטוב אונ־טערן אויסרייד, אַז אין יודנראַט ליגט פאר זיי אַ בריוו פון קאַליש, וועלכן זיי דארפן גיין אָפּנעמען. אויף דער גאַס האָבן זיי דערפילט אַז עס קומט פאַר עפּעס שרעקלעכס און זיי האָבן געוואָלט גיין צוריק אהיים. אָבער ער האָט זיי נישט געלאָזט און געשלעפּט זיי מיט געוואלד. דאָס זיינען געווען שיינע אינטעליגענטע מיידלעך. זייער פאָטער איז געווען אַן אַדוואָקאַט. מען האָט זיי איינגעזעצט אין דער יידישער תפיסה. די יידישע פּאָליציי האָט געכאפּט אַ ווי־נער פליט לודוויג זאלצער, וואָס האָט פאַרבראַכט 6 מאָנאַטן אין דאַכאַו. דאָס איז געווען אַ פיזיש און גייסטיק צעבראָכענער מענטש. ער האָט געטראָגן אַן אייזערנעם פּאנצער, ווייל די ס. ס.־לייט האָבן אים אין דאכאו צעבראָכן די זשעברעס. אַזוי האָבן זיי געכאפּט 20 מענטשן צומיינסט פון די פליטים, ארעמעלייט און קראַנקע. פאַר־נאַכט אַרום 6—7 אַזייגער, ווען איך בין געזעסן אין שטוב, האָב איך דערזען, אַז די זשאַנדאַרמען זיינען אַרויס פון זייער קוואַרטיר מיט ביקסן אויף די פּליצעס. אין באָגליי־טונג פון דער פוילישער פּאָליציי זיינען זיי אַוועק אין דער ריכטונג צום שול־פלאַץ, ווו עס זיינען אינם קליינעם שולעכל, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ תפיסה, געזעסן די אומגליקלעכע. מען האָט זיי געהייסן אַרויספירן פון דער

תפיסה. דער יידישער פאליציאנט פוטערמילך פון לאדוש איז ארײנגעגאנגען צו זיי, האט זיי גרוסנוויז צו 6—7 מאן צונויפגע־בונדן די הענט און צוגעפירט צו דער גרויסער שול. עס האט זיך אנגעהויבן א שיסערײ. אזוי האט מען אלע געשאסן. די צוויי שווע־טער אלטער האבן זיך באהאלטן אונטער א פריטשע און צום שיסן זיינען געווען נאר 18 מענטשן. דאן האט זיך א פוילישער פאליציאנט אנגעדרופן, אז אין דער פוילישער תפיסה זיצן פונקט צוויי יידן מענדל מארץ און דוד זילבערשטיין, קאן מען זיי נעמען. די דייטשע זשאנדארמעריע האט זיי באפוילן ברענגען אזן זיי געהייסן שיסן. אין צווישנצייט האט מען געפונען די צוויי שוועסטער אלטער. מען האט זיי אַרויסגענומען און צוזאמען מיט די איבעריקע געשאסן. אין עטלעכע מינוט ארום איז געקומען דער פוילישער פאליציאנט אזן געברענגט די צוויי יידן פון דער פוילישער תפיסה. איינער פון זיי, דוד זילבערשטיין, זעענדיק וואס עס גרייט זיך, האט אנגעהויבן בעטן: „איך בין אומשולדיק, לאזט מיך לעבן". אבער עס האט גאר נישט געהאלפן, מען האט זיי געשאסן. אזוי ארום זיינען אומגעקומען 22 מענטשן. באלד נאכדעם האט מייסטער לעשער געפרופן דעם יודן־ראט און געהאלטן פאר זיי א רעדע, אז ער ווייסט, אז די געשא־סענע זיינען געווען אומשולדיק. ער האט געזאגט, אז פון היינט אן זאל דער יודנראט באשטימען אויף פאליציי־פאסטנס ענערגישע מענטשן, אז עס זאלן זיך מער נישט איבערחזרן אזעלכע פאלן ווי ביז איצט, אז יידן זאלן אנפאלן אויף א פוילישן פאליציאנט.

די וואנט פון דער שול, ביי וועלכער עס איז פארגעקומען די עקזעקוציע פון די 22 יידישע קדושים, איז געווען באשפריצט מיט יידיש בלוט, אין וואנט זיינען ביזן היינטיקן טאג געבליבן לעכער נאך די קוילן. עס איז אין יענעם טאג פאריתומט געווארן א 13־יעריק יינגעלע, וועמענס מוטער עס איז געשאסן געווארן. ער האט זיך אוועקגעלייגט ביי דער טיר פון יידישן כאפער כיל ראפאפארט, וועלכער האט געכאפט זיין מוטער. ער האט געווייגט און געשריגן: „פארוואס האט מען מיין מאמען געשאסן? וואס איז, אז זי האט

געטראָגן אַ צעריסענעם שאַליק? זי האָט דאָך קיינעם קיין שלעכטס נישט געטאָן". זיין געוויין האָט אַרויסגעקלונגען פון אלעמענס יאָמער. אַממערסטן שרעק האָט די אַקציע אַרויסגערופן ביי די ווינער־פּליטים, ווייל צווישן זיי זיינען געווען צומיינסטן קרבנות. באַלד נאָך דער עקזעקוציע האָט די זשאנדארמעריע באפוילן, אַז די יידישע פאַליציי זאָל אַנטאָן ספּעציעלע היטלען.

ווי איך האָב שוין איבערגעגעבן, איז אין קלעמענטאָוו קיין געטאָ נישט געווען צוליב דעם, ווײַל 75 פּראָצענט פון דער שטעטל־דיקער באפעלקערונג זיינען געווען יידן. טעכניש איז עס געווען זייער שווער דורכצופירן.

דעם 3-טן סעפּטעמבער, דאָנערשטיק ארום 11 אַזייגער בײַ־טאָג האָט זיך באַווײַזן דייטשע זשאַנדאַרמעריע אין באגלייטונג פון דער יידישער פּאַליציי. זיי האָבן אָנגעהויבן מעסטן די גאַסן בײַ יעדן ראָג. נאָך זייער אָוועקפאָרן, האָט מען זיך דערוווסט, אַז יידן וועלן נישט טאָרן גיין אין מאַרק. יידן, ווײַל האָבן געווינט אין מאַרק, האָבן געדארפט גיין הינטן אַרום. יעדן טאָג פלעגן קומען שרעק־לעכע ידיעות פון אַנדערע דיסטריקטן. אין אַ געוויסן שבת איז געקומען צו לויפן אַ מיידל פון וואַרשע און דערציילט וועגן דער אויס־זידלונג, אָבער מענטשן האָבן איר נישט געגלויבט. דעם צווייטן שבת איז אַריינגעפאָרן אַ פּור, אויף וועלכער עס זיינען געזעסן יידן פון אַ קליין שטעטל בײַ דער וווייסל. זיי זיינען אנטלאָפן פון אַן אויס־זידלונג. זיי האָבן זיך געבעטן בײַם יודנראָט, ער זאָל זיי דערלויבן צו פארבלייבן אין שטאָט, אָבער דער יודנראָט האָט זיי נישט דער־לויבט און זיי זיינען אַוועק אין אן אומבאַקאַנטער ריכטונג. מען האָט פאַראָרדנט, אַז אַלע יידן פון 16 ביז 60 יאָר דארפן זיך רעגיסטרירן, זיי האָבן באקומען פון דייטשן אַרבעטס־אמט אַ רויטע קארטע מיט אַ פאָטאָגראפיע, געשטעמפלט פון דייטשן אַרבעטס־אמט אין אַסטראַ־ווייץ. די אַלע, וואָס האָבן געהאַט קארטן, האָבן זיך געמוזט רע־גיסטרירן 2 מאָל אַ וואָך. מענטשן אריבער 60 יאָר זיינען ארום־געגאנגען אָן קעפּ. זיי האָבן געווארט אויפן טויט. יעדער האָט זיך

געוואלט פארזיכערן מיט אַן אַרבעטס־פלאץ. מען האָט אַנגעהויבן אויסארבעטן שטרויענע שיך פאַר מיליטער. מענטשן האָבן זיך גע־ריסן צו דער אַרבעט. שפּעטער האָט מען אויפגעשטעלט אַ שניי־דער־שאַפּ. אין די שכנות־דיקע שטעט ווי סטאשאוו, זיינען די שאַפּן באַשטעטיקט געוואָרן דורך די דייטשן. דאקעגען אין קלעמענטאַוו איז פון די שאַפּן גאָרנישט געוואָרן, ווייל די דייטשן האָבן זיי נישט אַנערקענט און דאָס האָט פארגרעסערט די צאָל יידן, וואָס זיינען אַרומגענומען געוואָרן פון דער אויסזידלונג.

יידן האָבן געזוכט עצות וואָס צו טאָן, ווי זיך צו ראַטעווען. אין קלעמענטאַוו איז געווען אַ לאגער פאר פּויערים, וואָס האָבן נישט צוגעשטעלט קיין קאָנטיגענט. זיי האָבן געאַרבעט ביי מעליאָ־ראַציע. האָט זיך געשאפן אַ מעגלעכקייט באַשעפטיקן אויך יידן ביי מעליאָראַציע. אָבער נישט אַזוי לייכט איז געווען דאָרטן אַנצוקומען. אַהין האָבן נאָר באקומען צוטריט די פאַמיליעס פון די יודנראַטני־קעס און עס האָט נישט געהאלפן דאָס געשריי פון די אַרעמע לייט אַז די גאנצע צייט האָט מען זיי געטריבן צו דער ארבעט און איצט לאָזט מען קיינעם פון זיי נישט צו. דער פרעזעס פון יודנראט האָט אויפן שול־פלאץ ביים בית־המדרש איבערגעלייענט אַ ליסטע פון די, וועלכע זיינען אַנגענומען געוואָרן צו דער ארבעט. אויף דער ליסטע זיינען געווען נעמען פון אַזעלכע, וואָס האָבן פאר דער גאנצער צייט פון אָקופּאַציע נישט געאַרבעט. די פארביטערונג פון דער מאסע איז געווען אומגעהויער. דאָן האָט דער ראַטמאַן אייזנבוך הארצקע, וואָס האָט געלייענט די ליסטע, געזאָגט: „וואָס פארא טענות האָט איר צו אונז, אין דער ערשטער ריי מוזן מיר זיך פאַרזאָרגן, אונזערע בריידער און שוועסטער". די „גליקלעכע" זיינען באלד אַוועק מיט שפּאדלעס צו דער ארבעט און דאָס פּראָסטע פאָלק האָט מיט קנאה זיי נאָכגעקוקט. אָבער דאָס ארבעטס־אָרט ביי מעליאָראציע איז נאָך נישט געווען באַשטעטיקט. די דייטשן האָבן אָבער גלאָזט יידן אַרבעטן, כדי זיי אויסצושלעפערן. עס איז אַוועק אַ געוויסע צייט און די פּריווילעגירטע וואָס זיינען געגאנגען צו דער ארבעט האָבן דער־

זען, אז עס לוינט נישט די גאנצע מעשה, ווייל אלץ איינס איז עס אַרבעטס־פלאץ דורך די דייטשן נישט באַשטעטיקט, איז עס זיי פאַרמיאוסט געווארן און מען האָט צו דער ארבעט אַנגעהויבן שיקן אַנדערע. און ווייטער האָט די יידישע פאַליציי אַנגעהויבן שלעפן די ארעמע צו דער ארבעט. פון דעמלט אָן בין איך שוין ביזן לעצטן טאָג פון דער אויסזידלונג געגאַנגען צו דער אַרבעט.

אין אַ געוויסן זונטיק, דעם 2 יולי 1942 יאָר נאָענט פאר דער אויסזידלונג איז אַ דייטשע שטראָף־עקספעדיציע אַנגעקומען קיין סאַנדאָמיר און ארויף אין יודנראַט. זיי האָבן געפאַדערט, אַז אין משך פון אַ האלבער שעה זאָל זיך דער גאנצער יודנראַט צוזאמענקומען. נישט אַלע האָבן זיך צוגעשטעלט צו דער באשטימטער שעה. עס האָט געפעלט דער ווייץ־פרעזעס אפפעלבוים. זיי האָבן נישט לאַנג געקלערט, זיי האָבן געהייסן דעם פרעזעס פון יודנראַט אַדוה. גאָלדבערג אַרויסגיין. ער איז ארויס און זיי האָבן אים געשאָסן. זיי זיינען אריין צוריק און געזאָגט: „דער הונט איז דערשאָסן". זיי האָבן געפאַדערט, מען זאָל זיי צושטעלן דעם ווייץ־פרעזעס. די זשאַנדאַרמעריע האָט זיך געלאָזט אים זוכן. געפאקט אים אין אַ דאָרף אַכט קלמ. פון סאַנדאָמיר און אים דערשאָסן. ביזן היינטיקן טאָג ליגט ער באגראָבן אין דעם דאָרף סאַמבאָרצע. אַן ענלעכער פאַל איז פאָרגעקומען אין קאָפשאָוניצע, וווּ זיי האָבן געשאָסן 10 מיטגלידער פון יודנראַט און אויך אנדערע יידן. קיין אַסטראָוויץ זיינען זיי געקומען מיט אַ ליסטע. זיי האָבן זיך געהייסן ברענגען אַ געוויסן פאנצער, וועלן מען האָט אים נישט געבראכט, האָבן זיי זיך געלאָזט פירן צו אַן אנדערן פאנצער און אים געשאָסן. גלייכצייטיק האָבן זיי געשאָסן יידן אין גאס. זיי האָבן צווישן אנדערע פאראוונדעט אַ יידיש יינגל. אַ יידישער פעלדשער פון שפיטאָל האָט דעם יינגל געגעבן הילף, די רוצחים זיינען אוועק אין שפיטאָל און געשאָסן דעם יינגל מיט דעם פעלדשער. אין סטאָפניץ זיינען זיי אין סדר־נאַכט געקומען אין שטעטל אריין צום פרעזעס פון יודנראט און געשאָסן אים מיטן זון.

זיי האָבן פארברענט דאָס שטעטל איוואניסקאָ און צוויי הונ-
דערט יידן פון שטעטל אַרייגעטריבן צו אונז. אָזוי, האָבן זיי גע-
ווילדעוועט נישט לאָזנדיק אין טאָג אָפּאָטעמען פריי.

די אַלע צרות האָבן נישט געלערנט דעם קלעמענטאָוועך יודנ-
ראַט, זיי האָבן זיך נאָך אלץ איינגערעדט, אַז זיי וועלן בלייבן
יחסנים ביי די דייטשן. אין אָזאַ שרעקלעכער צייט, וועו אין די
אַרומיקע שטעטלעך זיינען אָפילו אַ סך מיטגלידער פון יודנראַט
געשאָסן געוואָרן, האָבן זיי נאָך אלץ געטראכט ווי אזוי רייכער צו
ווערן. פונקט ווי אַרום וואָלט נישט געברענט. לעצטנס האָט זיך
דער יודנראַט באָנוצט מיט אזעלכע מעטאָדן: אָזוי ווי צוליב רדיפות
זיינען די פארמעגלעכע אַרויסגעפאָרן אין אַנדערע שטעטלעך, האָט
דער יודנראַט אַרויסגעגעבן אַ פאראַרדענונג, אז פאַר פאַרלאָזן די
שטאָט אָן אַ דערלויבעניש פון יודנראַט קומט צו צאָלן 100 זל.
שטראָף. אויסער דעם האָט דער יודנראַט אַרויסגעשיקט צעטלעך צו
עטלעכע און צוואַנציק פּערזאָן, אָנגעזעענע תושבים פון שטעטל, אַז
אין פאל פון וועלכע נישט איז געשענישן אין שטעטל, אין פאל
וועו זיי וועלן זיך נישט אונטערַארדענען די באָפעלן פון יודנראט,
וועט מען נעמען ערבות־לייט (זאקלאדניקעס).

5. עס הויבט זיך אן

ערב סוכות האָט זיך ביי אונז אין ווארשטאָט געמאַכט אַן אַנצוג דער קאָמיסאר פון מיל. ערב יום־טוב פארנאכט איז אַ טרע־גער געקומען צו מיר צולויפן און האָט מיר געזאָגט, אַז דער קא־מיסאר דאַרף מיך האָבן. אינצווישן איז אַנגעקומען דער קאָמיסאר מיט אַ זשאַנדאַרם. ביידע זיינען געווען שיכור. דער קאָמיסאר האָט צו מיר געזאָגט: „גיב מיר אַפּ צוריק דעם אנצוג, ווייל 3 אַזייגער ביינאַכט וועט זיך אָנהייבן"... מיין פאָטער איז געווען פּונקט אין שול. איך האָב דעם קאָמיסאר אַוועקגעגעבן דעם אנצוג. ער האָט מיר נאָכאַמאָל געוואָרנט: „גיט אַכטונג, ווייל 3 אַזייגער וועט זיך אָנהייבן דאָס רוימען".

איך האָב געשיקט נאָכן טאַטן. אין שטוב איז געווארן תשעה־באָב. מען האָט זיך אָנגעהויבן פאקן. איך בין אַוועק צו פנחס גאָלד־בלום, אַ פרייַנט פון פרעזעס און אים דערציילט וועגן דעם קאָמי־סאַרס וואָרנונג, גלייכצייטיק האָב איך אים געבעטן, ער זאָל זיך דערוויסן ביים פרעזעס, וואָס ער וויסט. אָבער דער פרעזעס האָט געזאָגט אַז אַלץ איז אין אָרדענונג, מען זאָל זיך נישט רעכענען מיט די ווערטער פון אַ שיכורן גוי. אין דעראמתן האָט דער פרע־זעס אַלץ געוווסט. דאָס בין איך זיכער אויפן סמך פון די אָבסער־וואַציעס, וועלכע איך האָב געמאכט.

נישט וויַיט פון אונז איז געווען דער פאָסטערונעק פון דער יידישער פאָליציי און דער פרעזעס האָט אויך געווויזט אין מאַרק. איך, נישט האָבנדיק קיין צוטרוי צו די ווערטער פון פרעזעס, האָב

זיך נישט געלייגט שלאָפן. איך האָב געזען, אַז ביים פּרעזעס האָבן זיך ביז שפּעט אין דער נאַכט געדרייט יודנראַטניקעס. איך בין געזעסן ביים פּענצטער ביז דריי אַזייגער ביינאַכט. דריי אַזייגער איז נאָך געווען שטיל, אָבער באַלד ווי דער זייגער האָט אָפּגע־קלונגען דריי, האָבן זיך פון דער אָפּטער גאַס באַוויזן זשאַנדאַר־מען אויף ראָווערן און נאָך די ראָווערן זיינען אָנגעפּאָרן צוויי אויטאָס און האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביי דער ווינונג פּון פּרעזעס. עטלעכע לאַסט־אויטאָס זיינען אַריינגעפּאָרן אין מאַרק. איך האָב אויפגעוועקט די גאַנצע שטוב, אַלע שכנים פון הויז. עס האָט געדויערט נישט לאַנג, ווי מען האָט אָנגעהויבן זעצן אין די טירן און שלעפּן די יידן אויפן מאַרק־פּלאַץ. אויך דאָ האָט זיך אויסגע־צייכנט די יידישע פּאָליציי. זיי האָבן אַרומגעפּירט די דייטשן און אַרויסגעשלעפּט אַלע יונגע מענטשן פון די הייזער. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט דער פּאָליציאַנט לייזער האָכמאַן. ער איז אריין צום פּליט אפּעלבוים פון לאָדזש, וואָס האָט געהאַט אַ טאַכ־טער פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר. אָפּעלבאָום האָט זיך אָנגע־הויבן בעטן, מען זאָל אים איבערלאָזן זיין קינד, וויל ער איז קראַנק. די דייטשן האָבן מסכים געווען זי איבערצולאָזן, אָבער האָכמאַן האָט זי געכאַפּט פּאַר די האָר און אַרויסגעשלעפּט צום אויטאָ. מען האָט אויך געכאַפּט מיין עלטסטע שוועסטער. דאָס כאַפּעניש (לאָפּאַנקע) האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. פּאַרן אָוועק־פּאָרן האָבן די דייטשן לויט די אָנווייזונגען פון יודנראַט דורכ־געפירט אַ סעלעקציע. מיין שוועסטער האָט זיך געבעטן, מען זאָל זי איבערלאָזן, וויל זי האָט צוויי קינדער. דער פּרעזעס האָט זיך נישט אומגעקוקט אויף איר, ביז זי איז צוגעגאַנגען צו אַ דייטש שישן אָפּיציר און געווייזן אים אויף אירע ברילן, אַז זי איז זייער קורצזיכטיק און וועט נישט קאָנען אַרבעטן. דאָן האָט דער אָפּיציר זי אָפּגעלאָזן. דער פּרעזעס האָט אַרויסגעלאָזט בלויז די רייכע. פון די אַרעמע איז ער פּטור געוואָרן, באַפּרייט זיך פון זיי. די איבערגעבליבענע נאָך דער סעלעקציע יידן האָבן די דייטשן אויס־

געטאָן כּמעט נאַקעט, געגומען ביי זיי געלט און געשיקט אַהיים. די פֿאַרהאַלטענע האָט מען אַוועקגעשיקט קיין סקאַרזשיסקאָ. עס זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן איבער 300 מענטשן. ביים פֿאָליצ־ יאַנט לייזער האָכמאַן, וועלכער האָט איבערגעגעבן די דייטשן דעם לאָדזשער פֿליטס טאָכטער, האָבן זיך אין בונקער באַהאַלטן אַ סך מענטשן. אין דעם בונקער זיינען געווען באַהאַלטן אַ סך סחורות, וואָס האָבן געהערט צו זיין פֿאַמיליע. די יידישע פֿאָליציי האָט געמסרט די אויסבאַהאַלטענע מענטשן און די דייטשן האָבן זיי אַרויסגענומען. גלייכצייטיק האָבן זיי צוגענומען פֿאַרשידענע סחורות, וואָס זיינען דאָרט געווען. דער לאָדזשער פֿליט, דער פֿא־ טער פון אַרויסגעשיקטן מיידל האָט געשריען אין גאַס, אַז דאָס האָט דעם פֿאָליציאַנט גאָט געשטראָפט, ווייל ער האָט ביי אים צוגענומען זיין טאָכטער און זי אַרויסגעשיקט. בשעת דער אָבלאָווע האָבן זיך אין אַ בונקער באַהאַלטן צוויי ברידער, ר׳יזן־יונגן פון אַ דאָרף, זייער שוועסטער איז געכאַפּט געוואָרן דורך די פֿאָלי־ ציאַנטן. דאָס מיידל האָט זיך געבעטן, מען זאָל זי אָפּלאָזן, דער יודנראַט האָט געפּאָדערט, עס זאָלן זיך צושטעלן אירע ברידער, וועט מען זי אָפּלאָזן. זיי האָבן זיך צוגעשטעלט און מען האָט זיי צוזאַמען מיט דער שוועסטער אַוועקגעשיקט. אַזוי נידערטרעכטיק האָט געהאַנדלט דער יודנראַט און די יידישע פֿאָליציי.

יידן האָבן אַנגעהויבן גיין אויף די שוּוערסטע אַרבעטן, ווי גראָבן בוראָקעס ביי די פּריצים און אַנד. מען האָט זיך אַנגעטשע־ פּעט אין אַ שטרוי, אָבער דאָס ערגסטע האָט זיך אַנגערוקט.

דעם ערשטן דאָנערשטיק נאָך סוכות 1942 יאָר, אין אָקטא־ בער, איז פֿאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג אין שטעטל לאָגווו פון אונזער קריין. דאָס האָט געמאַכט אַ שרעקלעכן אייגדרוק אויף אונזער שטעטל. באַלד האָט מען זיך דערוווסט וועגן דער פֿאַר־ ניכטונג פון אָטטראָוויץ. פון אָסטראָוויץ איז געקומען אַ פֿא־ ליאַק, וואָס האָט דערציילט, אַז דאָרטן האָבן די דייטשן געשאָסן קראַנקע אין די בעטן. אין זייער פֿאַרצווייפלטער לאָגע האָבן די

יידן נישט געוווסט אין וואָס זיך אָנכאַפן. מען האָט געפילט, אַז דער ריינג ווערט אַלץ ענגער און ענגער אויף דערשטיקט צו ווערן. די פרומע, בפרט פרויען, זיינען גאַנצע טעג געלעגן אויפן בית-עולם און געווייגט. אַזאַ געוויין ווי דעמלט האָב איך נאָך קיינמאָל אין מיין לעבן נישט געהערט. מען האָט אָנגעצונדן ליכטלעך אויף די קברים פון די געשאָסענע אין סעפטעמבער, ווייל די קברים האָט מען באַטראַכט ווי קבָרים פון קדושים. דאָס געוויין האָט צוגעציגן קליינע שקצים, וואָס האָבן זיך אויס-געזעצט אויפן מויער פון בית-עולם. מען האָט דאָס געוויין געהערט אויסער דער שטאָט. דאָס איז געווען שוין האַרבסט-צייט און דאָס געוויין האָט זיך אַרײַנגעפלאָכטן אין נעפּל. פרייטיק האָבן די פרויען אָנגעצונדן ליכט אויפן בית-עולם. דער רב האָט צונויפ-גערופן די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג אויפן בית-עולם און ער האָט געהאַלטן אַ דין-תורה מיטן רבונו של עולם. ער האָט זיך אויסגעטענהט מיט אים. שפּעטער האָט מען מקבר געווען עטלעכע הונדערט ספרי-תורות. דערביי איז פאַרגעקומען אַ שרעקלעך גע-וויין. נאָכן אָוועקגיין פון בית-עולם איז פונקט דער פרעזעס אָנ-געקומען פון אַפּט פון קרייז-הויפּטמאַן. מען איז אים באַפאַלן מיט פראָגעס. ער האָט געזאָגט, אַז אַפּט, קלעמענטאָוו, סטאַשעוו בלייבן. אַלעמען האָט אַרומגעכאַפּט אַ פרייד, נאָר די פריידּ האָט געדויערט נישט לאַנג. אַרום 10-טן אָקטאָבער האָבן זיך עטלעכע מענטשן אָנגעהויבן באַמיען, מען זאָל אַ געווויסע צאָל מענטשן באַשעפטיקן אין הערמאַן גערינג-ווערק אין סטאַראָגאָוויצע. דער פרעזעס האָט צוויי מאָל דעם פּלאַן צעשטערט. ער האָט געזאָגט, אַז ער וועט געבן בלויז זיינע מענטשן. שפּעטער איז ער געגאַנגען אויף אַ קאָמ-פראָמיס און געזאָגט, אַז אַ העלפט מענטשן קאָנען גיין נישט קיין באַשטימטע פון אים.

דעם 16-טן אָקטאָבער, פרייטיק, איז פון סקאָרזשיסקאָ אָנגע-קומען זשאַנדאַרמעריע פון דער גאַנצער געגנט. די יידישע פאָליציי איז אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן און געשריען, אַז אַלע מענער

זאָלן אַרויס אין גאַס. אָלע זיינען אַרויסגעגאַנגען. דעם טייל, וואָס איז באַשטימט געווען אויף מעליאָראַציע־אַרבעטן, האָט מען אָפּגעלאָזן צו זייער אַרבעט, און די רעשט מענער האָט מען גענומען קיין סקאַרזשיסקאָ. צווישן זיי זיינען געווען מיינע צוויי שוואָגערס. כדי זיי אויסצוקויפן, האָבן מיר געגעבן די דייטשן שטאָף אויף אַן אָנצוג און מען האָט זיי אַרויסגעלאָזט. גלייכצייטיק האָט די ס. ס. פון שטיצפונקט מאָקאָשין געשיקט צום יודנראַט אַ פאָדעראונג, מען זאָל זיי צושיקן שטריק, גאַרדינען, פייערקעס צו קיכן. זיי האָבן געווארנט, אַז אויב מען וועט זיי דאָס אַלץ נישט צושטעלן צו דעם באַשטימטן טערמין, וועלן זיי אויפהענגען דעם יודנראַט אינמיטן מאַרק. מען האָט זיי אַלץ צוגעשטעלט. פילנדיק דעם סוף האָט אונזער יודנראַט און די יידישע פאָליציי אַלץ געטאָן כדי זיך צו פאַרזיכערן זייערע לעבנס.

אין סאנדאָמיר איז געווען א ליציי, וואָס איז פארוואנדלט געוואָרן דורך די ס. ס. אין אַ לאַגער פאַר פריוויליגירטע, ווו זיי וועלן קאָנצן איבערלעבן די מלחמה. פאַרשטייט זיך, אז פאר דער פריווילעגיע האָט מען געדאַרפט גוט באַצאָלן. אין דעם ' אאויס האָבן זיך געוואָלט אַרייַנקריגן די יודנראַטניקעס און די פאָליציי פון אונזער שטעטל אויפן פאַל פון אויסזידלונג. פאַר דעם אַרייַנקריגן זיך אין דעם לאַגער האָבן זיי שוין באַצייטנס געצאָלט דעם ס. ס., ד. ה. זיי האָבן ראַבירט ביי די יידן. די יידישע פאָליציי און יודנראַט האָבן געגומען ביי פאַרמעגלעכערע יידן סחורות, מעבל און אַוועקגעשיקט קיין מאָקאָשין צו די ס.ס.. ביי אַ מאַנופאַקטור־סוחר יוסף גאָלדבלום האָט דער פאָליציאַנט יאנקל גרינשטיין אויפגעריסן אַ בונקער און ארויסגענומען 10 זעק מיט מאַנופאַקטור־סחורה. דאָס זעלבע האָט מען געטאָן ביי אַנדערע מענטשן. זיי זיינען אַרומגעלאָפן אפילו צו די ארעמע און געכאַפט, וואָס זיי האָבן געקאָנט. אין איין שטוב איז פאַרגעקומען אַזא פאַל... דאָרט איז אַרייַנגעלאָפן דער ראַטמאַן יאַנקעלע אַפּעלבוים, אַרויסגעכאַפט ביי דער צעמישטער באַלעבאָסטע אַ בערשט

פון האַנט און ארויסגעלאָפן.

די שטאָטראַט, דער שטייער־אַמט האָבן ארויסגענומען פון די אַרכיוון דאָקומענטן מיט אַלטע חובות פון פאַר 16 יאָר און געריסן ביי די יידן דאָס לעצטע העמד פון לייב.

עס איז פאַרגעקומען אַן אויסזידלונג אין אָפּאָטאָוו. פאַר דער אויסזידלונג האָבן נאָך די יידן געדאַרפט באַצאָלן קאָנטריבוציע קאָפּ־געלט לויט דער פאַראַרדענונג פון לאָנד־ראַט. די שטימונג ביי דער יידישער יוגנט איז געווען ווי ביי אַ געיאָגטער חיה אין וואלד. מען האָט נישט געווווסט וואָס צו טאָן, ווו צו לויפן. קיין פּאַרטיזאַנער זיינען נאָך אין קריין נישט געווען. מען האָט געוואָלט לויפן אין וואלד, אָבער די לוסט איז שנעל אַוועק. אין דער געגנט איז פאַרגעקומען אַזאַ פאַקט. נאָך דער אויסזידלונג אין איוואניסקאָ, האָבן ארטיקע יידן זיך פארבונדן מיט אַ פּאַליאק, אים געגעבן גראָבע דאָלארן און ער האָט זיי געמאכט אַ בונקער אין וואלד. און ווען אין בונקער זיינען שוין געווען 4—5 מאַן, האָט ער זיי געוואָלט דערמאָרדן. בייגאַכט האָט ער מיט אַ האק צעהאַקט דעם גאנצן בונקער און קוים מיטן לעבן זיינען זיי געקומען קיין קלעמענטאָוו. אויך מיין פאמיליע האָט זיך געפרווט ראטעווען. מיר האָבן געהאַט אַ סך באקאנטע פויערים. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט מיט אַ פויער. ער האָט געדאַרפט קומען נאָך אונז מיט אַ פור, נעמען אונזערע זאכן און אונז באהאלטן. מיין שוועסטער מיטן ברודער זיינען אַוועק צו אים. ווען זיי זיינען שוין געזעסן ביי אים, האָט זיך אייגער פון זיינע זין אָנגערופן, אַז יידן האָבן אנטוואָפנט פויליש מיליטער אין לוואָוו. שפּעטער, דערזעענדיק, אַז מיין ברודער טראָגט שטיוול, האָט ער געזאָגט: „פארקויף מיר די שטיוול". נאָך אַזאַ ברוך הבא, זיינען זיי געגאנגען צו אַ באַקאַנטן גאיאָוע אין וואלד און געבעטן, ער זאָל אונז באהאלטן, נאָר ער האָט מורא געהאַט אַז האָט זיי קאָטעגאָריש אָפּגעזאָגט. עס זיינען אויך צוגעקומען געווארן די לעצטע האָפּענונגען פון די באשעפטיקטע, אַז דורך זייער ארבעט זיינען זיי באוואָרנט פאר דער אויסזידלונג.

דאָס האָט געוויזן די לאפאנקע פון 16־טן אָקטאָבער, ווייל בשעת דער לאפאנקע קיין סקאזשיסקאָ האָט דער דייטש, וואָס האָט אָנגע־פירט מיט דעם שטייגערוך אין מיעדזיגורש, מיינענדיק, אז עס קומט שוין פאָר די אויסזידלונג, צונויפגענומען אַלע יידישע ארבעטער און אויף אַ לאסט־אויטאָ אפגעשיקט זיי אין קלעמענטאָוו. דעם זעלבן 16־טן אָקטאָבער זיינען אַ סך פויערים מיינענדיק, אז עס קומט שוין פאָר די אויסזידלונג, געקומען צו פאָרן אין שטעטל גרייט אפצונעמען יידיש האָב און גוטס. אוּן די גאנצע צייט פאָר דער אויסזידלונג פלעגן פון די דערפער קומען פויערים און פאָר גאָרנישט, פאר אַ שטיקל פוטער פלעגן די יידן אָפגעבן זיי סחורות און ווערטפולע זאכן.

אומעטום האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ וואָנט פון גלייכ־גילטיקייט, קיינער האָט אונז נישט געוואָלט העלפן. ביי אַזעלכע באַדינגונגען איז געבליבן די יידן, בפרט די פרומע, איין וועג, זיי זיינען גאנצע טעג געלעגן אויפן בית־עולם און געוויינט. עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן קיין וויינען און קלאָגן. עס איז אַוועק אָפאטאָוו, איוואניסקאָ, אָשעק, באגריע. ביז עס איז געקומען די ריי אויף קלעמענטאָוו.

אַ טאָג פאר דער אויסזידלונג איז געקומען צו פאָרן דער רעפערענט פון יודן־איינזאץ ביים לאַנד־ראַט, דער באנדיט אָבראָ־רען און אַרויפגעלייגט אויפן שטעטל אַ קאָנטריבוציע, וועלכע עס האָט געדארפט צוזאמענענעמען די יידישע פאָרנעמער און דער יודן־ראַט.

דאָנערשטיק, אַ טאָג פאר דער אויסזידלונג בין איך ווי שטענדיק געקומען אַהיים פון דער ארבעט, מיין מאמע איז געשטאַנען און אָפגעגעבן אַ פויער אַ ציכל פאר אַ שטיקל פוטער. די מוטער, וועלכע איז געווען שפאָרזאם, האָט ביטער געזאָגט: „זעסט, איך בין שוין נישט קארג, איך האָב געקויפט פיש אויף שבת". — די פיש האָט מען שוין אָבער נישט באויזן צו עסן. דווקא אין דעם טאָג איז מיין פאָטער געווען אין אַ ביסל אַ בעסע־

רער שטימונג, ווייל ער האָט באקומען אַ צעטל פון יודנראָט, ער זאָל זיך פרייטיק צושטעלן אין שאָפּ. נאָר פרייטיק איז שוין פאַר־געקומען די אויסזידלונג. דאָנערשטיק איז נאָך געווען אַן אַנט־שפּאַנונג אין שטאָט. כאָטש אין דעם טאָג, דעם 29 אָקטאָבער איז פאַרגעקומען די אויסזידלונג פון סאנדאמיר. די אַנטשפּאַנונג איז געקומען צוליב דעם, ווייל דאָנערשטיק פארנאכט איז געקו־מען פון סאָנדאָמיר דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי טענענוורצל און פארזיכערט, אַז פרייטיק, שבת, זונטיק וועט נאָך קיין אויסזידלונג נישט פאָרקומען.

פרייטיק דעם 30־טן אָקטאָבער 1942 יאָר האָט זיך עס אָנ־געהויבן. עס איז נאָך געווען טונקל אין דרויסן און מיר האָבן דער־זען, ווי עס זיינען אָנגעפאָרן אויטאָס. מיין טאטע האָט געזאָגט: „קינדער, טוט זיך אָן". מיר האָבן זיך אָנגעטאָן, געהייסן זיך אָנטאָן דער שוועסטער מיט די קינדער מיטן מאן. די גאנצע שטאָט איז שוין געווען ארומגעשטעלט מיט זשאנדארמעריע. מיין טאטע האָט אָנגעטאָן דעם טלית און תפילין און אָנגעהויבן דאוונען, אָבער ער האָט שוין נישט באוויזן צו ענדיקן. די יידישע פּאָליציי איז אַרומגעלאָפן איבער די הייזער און געשריגן: „יידן, אַרויס אין מאַרק"! באָלד זיינען יידן אַרויס אין גאס. איך בין געגאנגען מיט מיין טאטן, דער ברודער איז אַרויס מיט דער שוועסטער און דער מוטער. די מוטער האָט אין דער לעצטער מינוט אַ קוש געטאָן די מזוזה און געזאָגט: „אַיך זאָל נאָך זוכה זיין צו קומען צוריק אין מיין כשרער קיך". מיר זיינען אַראָפּ אין גאס. עס זיינען שוין געשטאַנען די ס. ס.־לייט פון ראָדאָם מיטן באָקאַנטן ש י ל ד ן, דעם אָרגאַניזאַטאָר פון פאַרניכטונגס־אַקציעס אין גאנץ ראָדאָמער דיסטריקט. מיין פאָטער האָט באקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ פון אַן ס. ס.־מאן, מיין יינגערע שוועסטער מלכהלע האָט באקומען פון אַן ס. ס.־מאן געשלאָגן. אָבער יידן האָט מען געשלאָגן מכות רצח און געיאָגט, אָבער זאָלן זיך אויסשטעלן צי 5 אין אַ ריי. מען האָט־זיך אויסגעשטעלט. אונזער פאַמיליע האָט פאַרנומען איבער 2 ריי־ען. דעם

פֿאַטער מיט דער מוטער האָבן מיר געזומען אינדערמיט. מיין שוועסטער איז געגאנגען מיט אַ 16-חדשימדיק קינד. איך האָב געזומען דאָס קינד אויף דער האנט. דאָס קינד האָט נישט געוואָלט אויפהויבן דאָס קעפּעלע, דאָס קינד האָט נישט געקאָנט שמייכלען. עס האָט געדויערט נישט לאנג, דער מארק איז פול געוואָרן מיט יידן. פּונדערוויטנס האָבן זיך געהערט שאָסן. דער יודנראַט האָט אָנגעטאָן פֿאַליציאישע היטלען און ארומגעפּירט די ס. ס.־לייט איבער די הייזער. קראנקע און די, וואָס האָבן נישט באַוויזן ארויס פון שטוב, האָבן די ס. ס.־לייט דערשאָסן. עס האָט זיך צוגעשטעלט די פּוילישע פֿאַליציי, ס. ס., זשאַנדאַרמעריע, שוץ־פֿאַליציי. די פּוילישע פֿאַליציי פון די אַרומיקע שטעטלעך, די פּייערלעשער מיט זייער קאָמענדאנט פּיאָטר לאָסאָטאַ, די יידישע פֿאַליציי מיטן יודנראַט אין דער שפּיץ. יידן האָבן זיך נישט פֿאַרגעשטעלט, אַז דאָס זיינען זייערע לעצטע מינוטן. מיין טאַטע האָט געהאַט עגמת נפש, אַז ער האָט פֿארגעסן אין שטוב זיינע וואטענע העמטשקעס, כאָטש עס איז נאָך געווען וואַרעם. אין שטאָט האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. אפילו קליינע קינדער האָבן קיין פּיפּס נישט געגעבן. פון צייט צו צייט האָט אַ שאָס איבערגעריסן די שטילקייט אָדער אַ טעפּל איז אַראָפּגעפֿאַלן פון אַ שטריקל, האָט עס אָפּגעקלונגען איבערן גאנצן שטעטל. דער קאָמענדאנט פון דער יידישער פֿאַליציי האָט אויסגערופן, אַז עס בלייבן נאָר די יידישע פֿאַליציאַנטן אַן זייערע פרויען און קינדער. נאָר אין פֿאַליציאַנט גיט־מפל הימלפֿאַרב איז אַוועק מיט זיין פרוי און קינדער. דער אָבערלויטענאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריי ענדאַרף פון אָפּאָטאָוו א ז מיט אַ שטעקעלע אין דער האָנט אַרומגעגאַנגען צווישן די הייזער און געקוקט, וועמען איבערצולאָזן. ער איז צוגעגאַנגען צו מיר און געפרעגט: „וואָס ביסטו פֿאָן בערוף?" וועז איך האָב אים געזאָגט, אז איך בין אַ שנייידער, האָט ער מיך ארויסגענומען צוזאַמען מיט מיין ברודער און נאָך 12 יונגעלייט און האָט אונז געהייסן גיין אויף אַ באזונדער אָרט. דער יודנראַט האָט אין טאָג

פון אויסזידלונג גאַרנישט געהאַט צו זאָגן. איין מיידל מלכה אייכנבוים האָט געבעטן מען זאָל זי באַפרייען, ווייל זי איז פון יודנראַט, האָט זי אנשטאט אַן ענטפער באַקומען מיט אַ נאַגייקע איבערן קאָפּ. באַקומען, געשלאָגן ביז בלוט האָט דער ראַטמאַן יאַנקל אַפּעלבוים. דער פּרעזעס, זעענדיק, אז עס איז מיט אים שלעכט, ווייל אומעטום אין די שטעטלעך פלעגט מען שיסן די פּרעזעסן, האָט ער זיך באַהאַלטן אונטער די פּלייצעס פון אויסגעקלײַבענע און צוליב דעם איז ער געבליבן.

די מיידלעך, וואָס זיינען געבליבן, האָט דער קאָמענדאַנט ענדאַרף געפרעגט: „זייט איר נישט שוואַנגער?" 9 מענטשן פון יודנראַט האָט מען אַוועקגעשיקט מיטן טראַנספּאָרט, איבערגעבליבן איז ער פּרעזעס, וויצע-פרעזעס, משה כענטשינא, און איטע וווייסבראָט. די גאַנצע סאַניטאַרע קאָלאָנע, אלע באַאַמטע פון יודנראַט האָט מען אויך אַוועקגעשיקט מיטן טראַנספּאָרט. דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליצײַ טענענוורצל איז געבליבן מיט דער פרוי און קינד. צוליב זיין „אינטערוונץ" האָט מען אריינגענומען צוריק אין די רייען לייבעלע מייסלס אַ קירזשנער, אַ וואַרשעווער יינגל, מאַניעק הימלפּאַרב און נאָך אַ יינגל, אַ קאַמאַשן-שטעפּער חיים קאָפּערשטיק און שאיע אַפּעלבאום. עס זיינען אויף פורן אָנגעקומען פּאַרניכטונגס-פּאָרמאַציעס פון אוקראַינער. זיי האָבן זיך צעווארפן צווישן די רייען פון די יידן מיט ביקסן. זייערע פנימער האָבן אָנגעווארפן אַ שרעק. ס'איז צווישן זיי געווען אַ סך מאַנגאָלן. עס הערט זיך אַ באַפעל פון די ס. ס., אז אַלע יידן זאָלן זיך זעצן אויף דער ערד. אונז, די איבערגעבליבענע האָט מען געהייסן, מיר זאָלן אראָפּנעמען די פּלעצאָקעס. אינצווישנצייט זיינען אָנגעקומען ליידיקע פורן. אויף אַ פור האָט מען געמעגט אַוועקזעצן איין יד, טייל פורן זיינען געגאַנגען אינגאַנצן לייד־יק. עס הערט זיך אַ באַפעל: „אופשטיין". דער הויפּטמאַן פון זשאַנדאַרמערי איז אריין אין אַ געווער, ארויסגעגאַנגען און געזאָגט, אַז עס ליגט דאָרט אַ יד, און אויפן טיש

ברענט אַ ליכט. דאָרט איז געלעגן דער עטלעכע און זיבעציק יע־
ריקער ייד דוד אַפּעלבוים. דער הויפּטמאַן האָט באַפוילן אַ זשאַנ־
דאַרם, ער זאָל אריינגיין אין דער שטוב אריין און אים שיסן.
דער זשאנדאַרם איז אַריין און באַלד אַרויסגעגנגען, זאָגנדיק,
אז דער ייד הענגט. דער אלטער ייד האָט זיך באַוויזן אַליין אויפ־
הענגען, אַבי נישט אַריינפאַלן אין די הענט פון די רוצחים. עס
הערט זיך אַ באַפּל, מענטשן זאָלן זיך רירן. דער זשאַנדאַרם, וואָס
איז געווען פּאָרויס פון צוג, זאָגט: „לאַנגזאַם, לאַנגזאַם". דער
ערשטער אין דער ריי איז געווען אַ 13 יעריקער לאָדזשער ייִנג־
לע מאַניעק גאזדזשעווסקי מיט זיין פּאָטער, מוטער, שוועסטער
און באָבע. זיי האָבן עס געעפנט דעם טויטן־צוג. איך האָב אָבסער־
וירט אלע פּאַרטיי־גייענדיקע. איך האָב זיך אָנגעשטרענגט, כדי
זען כאָטש פון דערווייטנס מיין פּאַמיליע, אָבער די עלטערן זיינען
אדורך פּאַרבי מיינע אויגן אומבאַמערקט, נאָר איין שוואָגער מיי־
נער וועלוול גרינבלאַט האָט מיך באַמערקט. מיט אים האָב איך
זיך געזעגנט מיט אַ שאָקל פון קאָפּ. וועגן אַפּלבוים, וועלכן דער
קאָמענדאנט פון דער יידישער פּאָליציי האָט צוריק אַריינגעטריבן
אין דער ריי, איז פּאַרבייגעגאַנגען פּאַרבי דעם קאָמענדאַנט, האָט
ער געזאָגט: „ישראל איז געווען מיין מלאך־המות".

דער צוג איז געגאנגען דורך דער סאנדאָמירער גאס. און שוין
דאָ אויף דער גאַס האָט מען אָנגעהויבן אַריינשיסן אין צוג. עס
זיינען געפאַלן קרבנות. דער לעצטער אין צוג איז געגאַנגען
שלמהקע קוואַשניעווסקי, אַן אַרעמער פישער. ער איז געגאַנגען
אין געשענקטע שטיוול, נישט געקאָנט זיך שנעל רירן, האָבן אים
די דייטשן אונטערגעיאָגט, געשלאָגן. וועגן דער צוג איז שוין אַוועק
פון שטאָט, האָט מען אונז איבערגעבליבענע אין אַ צאָל פון 65
יידן אוועקגעפירט אין בית־מדרש אריין. אויפן וועג צום בית־
מדרש, האָב איך דערזען אַ געהרגעטע פרוי עס האָט פון איר גע־
שטראָמט בלוט. מען האָט אונז אַריינגעפירט אין בית־מדרש אריין.
אין אַ 15 מינוט ארום האָבן מיר דערזען, ווי פּאַרן בית־מדרש

פירט מען אויף אַ פור פיל געשאַסענע יידן צום בית־עולם. דאָס בלוט האָט פון זיי געשטראָמט. מען האָט אונז אַרויסגערופן אויפן בית־עולם און מיר האָבן געמוזט באַגראָבן די טויטע. מיר האָבן אַנגעהויבן גראָבן דעם קבר. עס האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. מיר האָבן געדאַרפט באַגראָבן 68 געשאַסענע און דעם אלטן אַפּעלבוימען, וועלכער האָט זיך געהאַנגען. צווישן די געשאַסענע זיינען געווען עטלעכע און פערציק פרויען און עטלעכע און צוואַנציק מענער. א סך פון זיי האָט מען צונויפגעקליבן פון וועג 5 ק״מ פון שטאָט די איבעריקע זיינען געווען געשאַסענע אין זייערע שטיבער. די אַרבעט ביים באַגראָבן איז געווען שוידערלעך. מיר האָבן געזען אַפּגעהאַקטע גאַנצע קעפ און האַלבע קעפ. וועָן מיר האָבן שוין אַלץ אַפּגעטאָן, איז געקומען דער קאָמענדאַנט פון זשאַנדאַרמעריע דאָלמייער און געזאָגט, אַז מען דאַרף די קברים פּאַרשיטן מיט קאַלך. פרייטיק פאַרנאַכט האָבן מיר פאַרענדיקט די ארבעט. דער ראטמאן הארצקע אייזענבוך האָט אַפּגעזאָגט קדיש. איך האָב געפילט, אז קיינער פון טראַנספּאָרט וועט זיך שוין נישט אומקערן, אז מיר זיינען געבליבן פאַריתומט.

אַלץ איז אַוועק, אפילו די, וואָס האָבן זיך געקאָנט ראַטעוועט. טייל יידן האָבן זיך שוין צוגעגרייט באַהעלטענישן ביי פּאָליאקן, נאָר אַ דאַנק די פאַלשע אינפאָרמאַציעס פון פרעזעס, אז די אויס־זידלונג וועט ערשט זיין אין דריי טעג ארום, האָבן זיי זיך נישט באַוויזן צו באַהאַלטן. זיי האָבן געפרווועט אַנטלויפן, וועָן עס איז שוין געווען צו שפּעט, זיי זיינען טאַקע געשאָסן געוואָרן בשעתן אַנטלויפן. דאָס זיינען געווען: קיווע בוים מיט דער פרוי, מאיר פון דאָרף כריסטע, העשל בוים, עבעראַוויטש מיטן ברודער אוֹן אַנדערע. אַ סך, וואָס האָבן געזאָגט וווּ זיך באַהאַלטן, זענדיק, אַז ס׳איז צו שפּעט, האָבן שוין נישט פרובירט אַנטלויפן און זיינען אוועק מיטן טראַנספּאָרט. נאָר 5 פערזאָן האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן. פרייטיק אויפדערנאַכט, נאָך דער פאַרענדיקונג פון דער ארבעט, זיינען מיר אַהיימגעגאַנגען. מען האָט אונז איבערגעגעבן

איין בלאָק, ווו מיר זיינען אַלע געווען צוזאַמען. שבת אינדערפרי האָט מען אונז געפרופן אויפן אַפּעל אויפן שולהויף. עס איז צו אונז צוגעגאַנגען דער לייטענאַנט פּן זשאַנדאַרמערי דאָלמייער, ער האָט זיך העפלעך באַגריסט און געפרעגט זיך: „זענט איר גוט געשלאָפן?" שפּעטער האָט ער געשפּאַסט אַביסל מיט די מיידלעך און צעשיקט אונז אויפן בית־עולם פּאַרענדיקן די גרוב. פּלוצים האָבן מיר דערזען אויפן בית־עולם אַ גרייז־גרויען יידן פון עטלעכע און נייניציק יאָר — משה שמידט. מען האָט אים געפרופן שטענדיק „דער הויכער משה". נאָר אים האָט זיך באַוויזן אַ זשאַנדאַרם טייערער, ער האָט אַרויסגענומען זיין פּיסטאָלעט און אויסגעשאָסן. אין אַ מינוט אַרום איז שוין דער עלטסטער יייד פון קלעמענטאָוו געלעגן טויט. אין אַ האלבע שעה אַרום איז אַרײַנגעקומען אַ פּייערלעשער אויפן בית־עולם און ארויפגעפירט אן אַלטע פרוי. די פרוי איז אָפּגעגאַנגען אַן אַ זייט מיט אים, האָט אויפגעהויבן די ספּודניצע און דערלאַנגט אים עפּעס אין דער האַנט אריין. זי האָט זיך אַוודאי אָפּגערעדט מיט אים, אַז ער וועט איר פאר געלט אַפּלאָזן, נאָר ער האָט איר בישט אָפּגעלאָזט. דערווייל איז אַנגעקומען דער באַנדיט טייזער און דערשאָסן די פרוי. דאָס איז געווען שרה פּינקוכן, אן אייגענטימערין פון אַ בעקעריי. אירע זין זיינען אַוועק מיט דער אויסזידלונג. זי האָט זיך באַהאַלטן אין קעלער פון איר הויז, ווו מען האָט זי געפונען. מיר האָבן יעצט געמוזט גראָבן אַ ק־יישן קבר פֿאַר די צוויי דערשאָסענע, און נעבן דעם גרויסן ברודע־קבר האָבן מיר אויסגעגראָבן אַ קלייניעם קבר.

שבת, דעם 31־טן אקטאָבער 1942 יאָר איז געקומען צולויפן אַ ייד, וואָס האָט זיך אַרויסגעדרייט פון טראַנספּאָרט. אַ צווייטער ייד, בעריש בוים, האָט באַוויזן צו אַנטלויפן פון דאָרף זלאָטי, נישט וויים פון סאַנדאָמיר. זיי האָבן דערציילט, אַז אויפן גאַנצן וועג האָבן די דייטשן איינגעשלאָסן אין טראַנספּאָרט די יידן פון אומגעגנד. בעריש בוים זיך שפּעטער באַהאַלטן צווישן פּאָליאקן, ביז וואָנען עס האָבן זיך וועגן אים דערווווסט פּויילישע אַקאָוצעס. זיי האָבן

געפֿאַדערט, ער זאָל זיי וויזן, וווּ עס געפינען זיך זיינע סחורות און מאַשינען, וועלכע ער האָט באהאלטן. נאָכדעם ווי ער האָט זיי אַלץ אָפּגענעבן האָבן זיי אים דערהרגעט. נישט בעסער פון די אָקאָוצעס האָט זיך געהאלטן די פּוילישן פּאָליציי. אַ יידישער דענטיסט פון קלעמענטאָוו פּשיטיצקי איז נאָך פּאר דער אויסזידלונג אַרויס פון שטעטל און געוואַנדערט פון איין דאָרף אין צווייטן. דער וויצע־קאָמענדאַנט פון דער פּוילישער פּאָליציי דלוזשאָק האָט אים געכאַפּט. דער דענטיסט האָט געגעבן דלוזשאָקן 5.000 זל., כדי זיך אָפּראַטע־ווען דאָס לעבן. יענער האָט צוגענומען דאָס גאָלט און אים איבער־געגעבן אין די הענט פון די דייטשן. נאָכן דערשיסן אים האָט ער אים אַראָפּגעצויגן די שטיוול פון די פּיס און זיי צוגענומען.

די אויסזידלונג האָט גאָרנישט נישט אויסגעלערנט די יודן־ראַטניקעס. די דייטשע זשאַנדאַרמעריע האָט אַרויסגעגעבן אַ פּאַר־אַרדענונג, אַז די איבערגעבליבענע פּראָדוקטן פון די יידישע הייזער זאָלן איבערגעגעבן ווערן אין בלאָק. האָבן די יידנראַטניקעס פּאַר זיך גענומען די בעסטע פּראָדוקטן און אונז געהייסן קאָכן אַ זופּ. זיי האָבן נישט געאַרבעט. מיר האָבן געמוזט אַרבעטן ביי די קברים, סאָרטירן די יידישע זאַכן, וועלכע די דייטשן פלעגן פּאַרקויפן אויף ליציטאַציעס צו בילליקע פּרייזן. עס איז פּאָרגעקומען אַ קאָנקורענץ־קאַמף צווישן דער שטאָטישער פּוילישער באַפעלקערונג מיט דער דאָרפישער פּאַר נישט צולאָזן דאָס דאָרף צו קויפן בעסערע זאַכן. די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ פּאַראַדענונג, אַז קיינער פון דער באַפעלקערונג טאָר נישט אַרײַנגיין אין די יידישע הייזער. אַזוי איז אַ פּוילישע פּרוי פון דאָרף קאָנאַרי, וואָס איז אַריין אין אַ יידישער שטוב, אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן פון דייטשישן זשאַנדאַרם טייזער.

טייל פון אונז האָבן זיך געגרייט צו אַנטלויפן. באַלד אין אַנהייב זיינען אַנטלאָפן אברהם זלאָטניקצי, מיעטעק אַפּעלבוים און איטשע ווייסבראָט. מיעטעק אַפּעלבוים איז נאָך צווייַ טעג צוריק־געקומען, ווייל ער האָט זיך נישט געהאָט וווּ אַהינצוטאָן. ער איז

אַריין צו מיר אין צימער. וועז דער קאָמענדאַנט פון דער ייִדישער פּאָליציי האָט זיך דערוווסט, אַז ער איז ביי מיר, איז ער אַריין אין צימער און געפאַדערט, ער זאָל אַוועקגיין און מיך האָט ער געוואָרנט, אַז איך וועל זיין פּראָנטוואָרטלעך מיטן לעבן, אויב ער וועט דאָ בלייבן נעכטיקן (אַלע טאָג פלעגן מיר מוזן אַרויס אויפן אַפּעל, אַזוי אַז די דייטשן האָבן שוין וועגן זיין אַנטלויפן געווווסט). ביינאַכט האָט ער פּאַרלאָזט דעם בלאָק. עס האָט אים באַהאַלטן אַ קריסטלעך מיידל. ער האָט מיט איר חתונה געהאַט און לעבט.

נאָכדעם זיינען אַנטלאָפן דריי פּאָליציאַנטן: יאַנקל אַפּעלבוים, יאַנקל גרינשטיין, משה טענצער. אין דעם טאָג, איידער מען האָט אונז געוואָלט אַוועקפֿירן קיין סאַנדאָמיר, האָבן זיך נאָך אַ טייל געגרייט צום אַנטלויפן, נאָר דער פּרעזעס מיטן קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי טענענוווּרצל האָבן אַלץ געטאָן, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן. טענענוווּרצל האָט מיט זיין אייגענער האַנט פּאַרקלאַפּט אַלע טירן. אָבער פּאַרטאָג, וועז אַלע טויערן זיינען שוין געווען אָפן און די פֿורן האָבן געוואָרט אויף אונז. זיינען די לעצטע צווייַ, זלמן בוים און סעווע גאָטפריד אַנטלאָפן. בײַדע לעבן.

6. אין סאנדאמיר

זונטיק, דעם 15-טן נאָוועמבער 1942 יאָר, האָט מען אונז אויף פורן אַוועקגעפירט קיין סאַנדאָמיר. דער פרעזעס מיט זיין פאָמיליע, דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי און זיין פרוי און קינד זיינען אַוועק אין ליצעזם און אונז האָט מען געפירט צום בלאָק, וווּ עס האָבן געווויינט די איבערגעבליבענע יידן פון סאַנדאָמיר, די א. ג. אויפֿרוים-קאָמאַנדע. דאָרטן זיינען שוין געווען צוגויפגעקליבן סאַנדאָמירער און קלעמענטאָווער יידן מיט דער סאָנדאָמירער און קלעמענטאָווער פּאָליציי. אָלע טאָג פּלעגט פּאָרקומען אַן אָפּעל און מיר האָבן געמוזט רוימען די יידישע הייזער. אין בלאָק זיינען געווען יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאהאלטן פון דער אויסזידלונג. צווישן זיי האָט זיך אַרומגעבאַנקעט אַ יינגעלע מיטן נאָמען אַלטערל. זיינע עלטערן זיינען אַוועק אין לאַגער קיין מעלעץ. פּאַרן אַוועקגיין האָבן זיי דאָס קינד אַוועקגעגעבן צו פּאָליאַקן.

נישט געקוקט אויף דעם, וואָס זיי האָבן פּאַרן קינד באַקומען פון די עלטערן אַ גרויסן מאָאָנטעק, האָבן זיי דאָס קינד צוריקגעברענגט צו דער אויפרוים-קאָמאַנדע. דאָס קינד האָט זיך אַליין פֿראָבירט ראַטעווען. ווי נאָר עס פלעגט דערהערן, אַז עס גייען זשאַנדאַרמען, האָט זיך עס באהאלטן אונטערן בעט. שפּעט ביינאַכט פלעגט דאָס קינד אַראָפּ צו אונז. צווישן די אויסבאהאלטענע האָב איך געטראָפן צוויי פרויען מיט אַ קינד. זיי פלעגן שלאָפן אין קעלער. די יידישע פּאָליציי האָט זיי קיין רו נישט געגעבן. זי האָט זיי געיאָגט זיי זאָלן אַוועקגיין. מיר פלעגן זיי אַראָפּטראָגן ברויט און טיי אין קעלער. די פּאָליציי האָט זיך פון

דעם דערווסט און געפאַדערט פון אונז מיר זאָלן זיי קיין עסן בישט געבן. צווישן די פּאָליציאַנטן איז געווען אַ קוזין פון דער פּרוי מיטן קינד גאַזשאַלטשאַנסקי. די פייערלעשער אין סאנדאָמיר האָבן אָקטיוו געזוכט די אויסבאהאלטענע יידן, אַז זיי האָבן עמעצן געטראָפן האָבן זיי גלייך געשאָסן.

אַזוי האָט עס געדויערט פון 16-טן ביזן 19-טן נאָוועמבער. מיר האָבן געמיינט, אַז נאָכן פארענדיקן די אַרבעט וועט מען אונז שיקן אין לאגער אַריין. געשען איז אנדערש. דאָנערשטיק דעם 19-טן נאָוועמבער ביים אָפּעל האָט אונז דער קאָמענדאַנט פון זשאַנ-דאַרמעריע דאָלמייער געמאָלדן, אַז לויט אַ פאראַרדענונג פון דער העכערער מאכט וועלן אין סאנדאָמיר געשאפן אַ יודנשטאָט און מיר בלייבן דאָ. פון דעם טאָג אָן זיינען אָהער אָנגעקומען יידן פון די וויטסטע געגענדן: פון סטאָשאָוו, סטאָפּניצע, פּינטשעוו, יענ-דזשעיאָוו אא״וו. די באפעלקערונג אין יודנשטאָט האָט אָנגעהויבן וואקסן פון טאָג צו טאָג. עס האָבן זיך אָנגעקליבן פון 7 ביז 8 טויזנט מענטשן. גלייכצייטיק האָט די זשאנדארמעריע געמאכט אַרום דעם יודנשטאָט אַ פּאַרקאַן איבער 2 מעטער הויך. לעשער, דער באַקאַנטער זשאנדארם, איז באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמענ-דאַנט פון געטאָ. ביים פּארקאן האָבן דער עיקר געארבעט קלע-מענטאָוועך יידן. געמעגט האָבן יידן ווויינען בלויז אין איין טייל פון דער יידנגאס. נאָר אַזוי ווי יידן האָבן געשטראָמט, האָט מען אויך אַ טייל פון זאמקאָווע גאס צוגעטיילט צום געטאָ. די דירות-פראגע אין געטאָ איז געווען נישט צום איבערטראָגן. אין אייך צימערל האָט מען אַריינגעקוועטשט פון 25 ביז 30 פערזאָן. דער הונגער איז געווען געפערלעך. די דייטשע מאָכט האָט זיך נישט געקימערט וועגן געטאָ. פאַר אריינשמוגלען אַ ברויט האָט מען יידן געשאָסן. עס זיינען אויסגעבראָכן טיפוס-עפידעמיעס. די קראַנקייט האָט אַרומגעכאפט אלץ מער מענטשן. עס איז געשאפן געוואָרן אַ שפּיטאָל אין געטאָ, וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע צימערן.

אין געטא איז געווען א צוזאמענלויף פון אלע איבער־געבליבענע פאליציאנטן און יודנראטניקעס. אלס פרעזעס פון סאנדאמירער יודנראט איז באשטימט געווארן דער געוועזענער פרעזעס פון אפטער יודנראט מרדכי וויסבלום, וויצע־פרעזעס איז באשטימט געווארן דער געוועזענער קלעמענטאווער פרעזעס מאטל שולדמאן. די לאגע פון די מאסן איז געווען פינצטער. נאכן קאַרטן־ברויט איז מען געשטאנען שעהנווייז ווי אויך נאך דער זופ פון קיך פון יודנראט.

די געפערלעכע לאגע אין יודנשטאט האט געטריבן די מענטשן דערצו, אז מיר פלעגן זיך באמיען ארויסגנבענען אויסערן פאַרקאַן. דערפאר פלעגט מען גלייך שיסן. איינמאל איז דער מייסטער לעשער אַריינגעקומען מיט פורן צום געטא־שפיטאל, ער האט באפוילן אלע קראנקע, אפילו די געזונט־געווארענע, וואס זיינען שוין געהיזן אויסגעשריבן אהיים, ארויפלייגן אויף די פורן, ארויסגעפירט אויפן בית־עולם און דארט האט מען זיי געשאסן.

א צוויייט מאל איז אנגעקומען דער יודנפרעסער הויפטמאן גייער פון קעלץ. ער איז אריינגעקומען אין געטא, ארויסגעצויגן דעם אסטראווצער רבין אויפן שול־הויף און אליין אים דערשאסן. נאכדעם האט ער אים אריינגעשטעקט א פאפירא אין מויל און אזוי אפגעטאגראפירט*).

אזנזער גרופע פון קלעמענטאוו האט זיך באקענט מיט א פא־ייאק פון וויענזעוויניצע, ראטקאווסקי. מיר האבן געוואלט, ער זאל אונז אויכבאהאלטן ביי זיך. יענער האט מסכים געווען. אין דער זעלבער צייט האט זיך צו אונז געווענדן א לאדזשער פליט, וואס

1) וועגן דעם טויט פון אסטראווצער רבין דערציילט נאך א סאנדאמירער ייד, וואַרמאז, אז גייער האט געהייסן דעם יודענראט, זיי זאלן פארהאלטן דעם אסטראווצער רבין. עס האבן זיך געפונען 10 יירי, וואס היבן אים געיואלט פאר־בייטן, אבער דער יודנראט איז געווען קיין דעם אוך אויך דער רבי האט נישט געוואלט אננעמען זייער קרבן. אויף מארגן איז געקומען גייער אוך געהיס־ארויספירן דעם רבין. ער האט זיך אוועקגעשטעלט אנטקעגן רבין אין אננעהויב צילי אין אים, אבער נישט געשאסן. אזוי האט ער גצציילט עטלעכע מאל, ביז וואנען ער האט דעם רבין דערשאסן. נאכדעם האט ער אים אריינגעשטעקט א פאפיראס אין מויל אוך אזוי אפפאטאגראפירט. (באמערקונג פון פראטאקאלאנט)

האָט פריער געווינט אין זאוויכאָסט און שפּעטער געוואָלט אין יוּדנשטאָט. ער האָט אונז פאַרגעלייגט, אַז ער וועט אונז צונויפּפּירן מיט פאַרטיזאַנער פון לובלינער קאַנט, וויל ער איז באקאַנט מיט זיי. מיר האָבן דעם יידן געגעבן עסן, טריקן און שלאָפן. ער איז געגאַנגען אַנגעטאָן אין אַ פוטער, כאָטש אַ יידּ האָט נישט געטאָרט טראָגן קיין פוטער. ער האָט אויך צוגעזאָגט, אַז די באַכט, וועלן ער וועט אונז אַרויספירן אין וואַלד, וועט אַ אונז געבן אַ פּיסטאָלעט. עס האָט זיך אַבער אַרויסגעוויזן, אַז ער איז געווען אַ שפּיאָן פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. צופעליק האָבן מיר זיך וועגן דעם פערוווסט פון איינעם אַ ווינער יידן — וואל, וועלכער האָט געווינט מיט אונז צוזאמען און וואָס האָט געדארפט מיט אונז צוזאמען אַוועק אין וואלד אַריין. וואל איז געווען אַ מאָלער, אַלס אַזעלכער האָט ער געארבעט אין זשאנדאַרמעריע. ער האָט באַמערקט, אַז דער זעלבער פּארשוין זיצט נעבן קאַמענדאנט פון זשאַנדאַרמעריע, דאַלמייער, וואָס שרייבט עפּעס לויט דעם, וואָס ער ענער פּארשוין גיט אים איבער. מיר האָבן באלד איבערגעריסן מיט אים. גלייכצייטיק האָבן מיר פּראָבירט אַנקניפן באַצונגען מיט פּ. פּ. ר. דורך סטאַשאָווער יידן, וואָס האָבן געארבעט ביים שאָסיי. אַבער פון דעם איז גאָרנישט געוואָרן, וויל עס איז אויטערגעקומען די צווייטע אויסזידלונג פון סאנדאָמיר. צוליב דער זעלבער סיבה האָט זיך אויך די פארבינדונג מיטן פּאָליאק ראָטקאָווסקי איבערגעריסן.

עטלעכע טעג פאר דער אויסזידלונג האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באפעל, אַז אלע, וואָס האָבן געהאַט קרובים אין פאלעסטינע, זאלן זיך פארראַגיסטרירן. דער יודנראַט האָט ביי דער רעגיסטראַציע גענומען צו 5 זל. פון אַ פערזאָן. רעגיסטרירט האָבן זיך 2000 יידן, פיל מענטשן האָבן זיך נישט באוויזן צו רעגיסטרירן.

די לעצטע טעג פאַר דער אויסזידלונג האָבן אַרום פּאַרקאָן געבראַכט גרויסע לאָמפּן, וואָס האָבן באלויכטן דעם געטא. אַרום געטא האָבן זיך געדרייט דייטשע און פוילישע פּאָטרולן. מיר

האָבן געפילט די דערנענטערונג פון דער קאטאסטראָפע. 5 טעג בעפֿאָר דער אויסזידלונג האָט לעשער, זייענדיק זיכער, אז מיר וועלן נישט אַנטלויפֿן, געזאָגט, אַז עס וועט פּאַרקומען אַן אויסזידלונג. דערביי האָט ער צוגעזאָגט, אַז 300 מענער וועלן קאָנען גיין איך לאָגער קיין סקארזשיסקא. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי פאר-סמטע. מיר האָבן פֿראָבירט געבן די וועכטער צו 1000 זל. פון אַ מאָן, זיי זאָלן אונז דורך די טירלעך פון טויער אַרויספירן, אָבער עס איז געווען אוממעגלעך. די פּאסטקע איז געווען גוט פאַרמאַכט.

דעם 10-טן יאנואַר 1943 יאָר איז דאָס געטאָ געווארן אַרומ-געשטעלט מיט ליטווישע און אוקראַינישע פארניכטונגס-קאָמאַנ-דעס. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באפעל, אַז קיינער טאָר נישט אַרויס פון געטאָ. אַפילו אַזעלכע מענטשן ווי ד״ר קאָפלאָן, שיקאָרסקי, אַ מיטגליד פון סאנדאָמירער יודנראָט, וואָס האָבן געהאַט אויסווייזן, האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין פון געטאָ. לעשער דער קאָמענדאַנט פֿון געטאָ האָט אויסגעדריקט, אַז ווען דער הער גאָט זאָל וועלן אַרויסגיין, קאָן ער אויך נישט. פרייטיק בייַ נאַכט זיינען די אוקראַינער אריבער דעם פּאַרקאַן און אָנגעהויבן ראָבירן יידישע הייזער. וועלנדיק זיך ראָטעווען האָט מרדכי וויסבלום, דער פֿרעזעס פון אַפּט, גאָדל רעדעלמאַן, אַ ראָטמאַן פון סאָנדאָמיר, דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי אין סאָנדאָמיר, מאָקס ראָפּאָפּאָרט, וועלכער האָט זיך שפּעטער אויסבא-האַלטן אויף פוילישע פּאספירן אין וואַרשע, האָבן אָנגעהויבן אויס-שטעלן אַ ליסטע פון יודנראטגיקעס, וואָס האָבן פארדינסטן פאַר די דייטשן.

שרעקלעך איז געווען דער טאָג פון 9-טן יאנואַר. מען האָט געוווסט אַז דער סוף איז אומפּאַרמיידלעך. פונקט איז עס געווען שבת. פיל מענטשן האָבן פֿרובירט אַריבערגיין דורכן פּאַרקאַן, אָבער זיי זיינען גלייך דערשאָסן געוואָרן. זונטיק, דעם 10-טן יאָנואַר איז אַלץ אַרויס אויף דער גאַס. דאָס גאַנצע געטאָ איז פול גע-

זאָרן מיט זשאנדאַרמעריע, שוץ־פּאָליציי און ס. ס. וויי וויידע חיות האָבן זיי זיך מיט שטעקנס געדרייט צווישן עולם און הע־שלאָגן די דורכגייענדיקע יידן.

די אויסזידלונג אין סאנדאָמיר איז געווען שרעקלעכער ווי אין קלעמענטאָוו. די יידן האָט מען נישט אַרויסגעלאָזט דורכן טויער, נאָר מען האָט אויסגעקלאָפּט א שטיקל פון פּאַרקאָן, עס זאָל זיך שאַפן אַן ענגשאַפט. אויפן וועג האָט מען געלייגט שטיינער, אַז יידן זאָלן פּאַלן. פון ביידע זייטן זיינען געשטאַנען שפּאַלערן פון ס. ס. און געשלאָגן יעדן ייד. עס איז געווען דעם טאָג א גרויסער פּראָסט, עס איז געווען גליטשיק. מען האָט ביי אַלע יידן צוגענומען די פּלעצאַקעס, איבערגעלאָזט האָט מען פּלעצאַקעס נאָר ביי די 300 יידן, וואָס האָבן געדאַרפט גיין אין סקאַרזשיסקאָ. ביים אַרויסגאַנג פון געטאָ איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט פון געטאָ, מייסטער לעשער, מיט א גאַלאַדענעם פּיסטאָלעט, פון צייט צו צייט פלעגט ער אַרויס־שלעפּן פון דער ריי א מענטשן און אים שיסן. אַזוי אַרום האָט ער דעם טאָג געהרגעט 60 מענטשן. ביים אַרויסגאַנג פון געטאָ איז געווען אַנגעלייגט א בארג טויטע, געהרגעטע דורך אים.

די יידישע פּאָליציי, וואָס איז נאָך געווען אין געטאָ איז נאָך פון 40—50 מאַן, האָט געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן, עס האָט נישט געהאָלפן די טרייע דינסט און נאָכגיביקייט. מען האָט זיי אַרויסגעטריבן גלייך מיט אַלע. עס איז נאָר געווען איין אויסנאַם — שמעון בוים. אים האָט מען מיט זיין פּרוי איבערגעלאָזט. די איבער־געבליבענע יידן האָט מען אַריינגענומען אין בית־מדרש אַריין. אין דער זעלבער צייט האָט די זשאַנדאַרמעריע דערלעדיקט די יידן. גלייכצייטיק האָט די פּוילישע פּאָליציי ראַבירט די יידישע ווינונגען. וועמ מיר זיינען שפּעטער אַריין אין שטוב, האָבן מיר אַלץ געטראָפן ווי נאָך א פּאָגראָם.

דורכן פענצטער פון בית־מדרש האָב איך געזען אַזא סצענע: עס זיינען געשטאַנען מייסטער לעשער און דער לייטענאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע דאַלמייער; לעשער האָט אַרויסגערופן פון בית־מדרש די פרוי שרהטשע גאַלדפינגער־טרייסטמאַן, די שנור פון

לאדזשער רב טרייסטמאן. ער האט איר געפרעגט, וווּ עס זיינען אויסבאהאלט אירע עלטערן, ווי עס האט זיך ארויסגעווויזן, האט ער איר פאטער, מוטער און שוועסטער געוואלט איבערלאזן. זי האט געזאגט, אז זי ווייסט נישט, וווּ זיי זיינען. זיי האבן איר געדאט, אז זיי וועלן זי דערשיסן, אויב זי וועט זיי נישט ארויסגעבן. דאן האט זי אנגעווויזן אויף זייער באהעלטעניש. נאר אלס שטראף, וואס זיי האבן זיך באהאלטן, האט מען זיי געשיקט קיין טרעבלינקע. איר מיטן מאן האט מען איבערגעלאזט. די שוועסטער פון קאמענדאנט הערצבערג פון ליצייאום, די פרוי סאכאנאוויטש האט געהאט א קליין קינד. זי האט געבעטן, מען זאל זי איבערלאזן מיטן קינד אין ליצייאום. זיי אבער האבן געוואלט דאס קינד שיקן מיט דער אויסזידלונג. זי איז נישט מסכים געווען זיך צו שיידן מיטן קינד און זי האט זיך ארייניגעשטעלט אין טראנספארט קיין טרעבלינקע. אינדערפרי, אין טאג פון אויסזידלונג, דעם 10-טן יאנואר 1943 יאר, האט זי אויסגעטרונקען סם. אזוי ווי דער סם האט נישט גוט געווירקט, האט זי א זשאנדארם צוגעשאסן. און ערשט נאכדעם איז געקומען דער פירער פון ס. ס., בולייאן, און געוואלט זי נעמען אין ליצייאום, נאר זי איז שוין געווען טויט.

די פארבליבענע אין בית-מדרש האט מען ארויסגעיאגט אין מארק, זיי זאלן צונויפקלייבן די טויטע און די פלעצאקעס. איך בין אויך געווען צווישן די. מיר האבן געזען אזא בילד: פון שטאטישן שפיטאל האט מען געבראכט א יונגענמאן פון סטאשעוו. מען האט אים געבראכט אויפן מארק אין אונטערוועש, אייגעהילט אין א קאק. דעם קאק האט מען בייאים צוגענומען און אים אוועקגעשטעלט צום טראנספארט. מייסטער לעשער האט אים ארויסגערופן און געזאגט, ער זאל זיך צווישן די פלעצאקעס אויסקלויבן עפעס אנצוטאן. ווי נאר ער האט זיך אינגעבויגן, כדי עפעס צו נעמען, האט לעשער א ווינק געטאן צו א זשאנדארם, מען זאל אים שיסן און מען האט אים געשאסן. אויף דער שוועל פון א הויז איז געזעסן א פרוי מיט א קינד. מען האט זי זיצנדיקערהייט מיטן קינד אויף דער ערשאסן.

7. די אויפרוימונגס־קאמאנדא

פון שטאָט ביז צו דער באַן־סטאַציע איז געווען 2—3 ק״מ. דער גאַנצער וועג איז געווען פון ביידע זייטן געזייט מיט דערשאָסענע יידן. אויפן וועג זיינען געלעגן פאָטאָגראַפיעס, דאָקומענטן, צערסענע אויף פּיק־פּיצלעך, כדי די דייטשן זאָלן זיי נישט באַקומען. ביי דער באַן־סטאַציע, ביים אויפלאָדן מענטשן אין וואָגאָנעס, זיינען געשטאַנען שפּאַלערן פון ס. ס. און שטאַרק געשלאָגן מיט שטעקנס איבער די קעפּ. גלייכצייטיק האָט מען פון אַלע יידן אַראָפּגעצויגן ביי דער באַן די פּאַלטנס. ביי אַ טייל האָט מען אפילו אַראָפּגענומען די מאַרינאַרקעס און די שטיוול. זיי זיינען געבליבן באַוועס אין גרעסטן פראָסט. מיר פּון די אויפרוים־קאמאַנדעס האָבן אויפגעלאָדעוועט די פּאַלטנס אויף פורן און געבראַכט צוריק אין געטאָ. צו הילף די אויפרוים־קאָמאַנדעס האָט מען אַראָפּגענומען פון צוג 3 יידן פון־לאָדזש. די דריי מענטשן זיינען געווען איבערגליקלעך, וואָס מען האָט זיי אַראָפּגענומען פון די וואָגאָנעס. צווישן זיי איז געווען אַ פּאָטער מיט אַ זון. איינער פון זיי האָט זיך געפּרייט, אַז ער האָט אין אַ פּאַלטנס גיפֿונען עטלעכע הונדערט זלאָטעס. פּאַראַכט, ווען אַלץ איז שוין געווען אויפגעלאָדעוועט אויף די פורן, איז געקומען דער זשאנדאַרם, וואָס האָט די דריי יידן אַראָפּגענומען און האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל דעם חבר זיינעם, עדוואַרד קאַלום; „אומלייגן די דריי יודן!״ ינענער האָט נישט לאַנג געקלערט און האָט געשאָסן דעם ערשטן און צווייטן. דער דריטער האָט אַ געשריי געטאָן: „מיר אַרבעטן דאָ!״ אָנשטאָט אַן ענטפער האָט דער זשאַנדאַרם אים אַ קלאַפּ געטאָן מיט דער קאָלבע, ער איז אַניד־עריגעפּאַלן און דער זשאַנדאַרם האָט אים געשאָסן.

וועז די פורן מיט די טויטע אין מיט די
פּאַלטנס זיינען געקומען אין געטאָ, האָבן מיר די
פּאַלטנס אָנגעלייגט אין שול און די טויטע האָט מען אָנגעלייגט
ווי הערינג אויפן שול־הויף. דער גאַנצער שול־הויף איז געווען
באַלייגט מיט געשאָסענע. מען האָט אָנגעציילט דעם טאָג 160 גע־
שאָסענע. צווישן די געהרגעטע איז געווען 12 געשאָסענע קינדער
אין עלטער פון עטלעכע וואָכן ביז 10 יאָר. די פּיצלעך זיינען נאָך
געווען געוויקלט אין די קישעלעך. ביינאַכט האָט זיך דער אָר־
בעטס־טאָג פאַרענדיקט און מיר זיינען געגאַנגען שלאָפן אין אונ־
זערע אַלטע ווינונגען. אויפדערנאַכט האָבן מיר דערהערט פון אַ
שכנותדיקער ווינונג שטאַרקע קרעכצן. מיר האָבן אָנגעצונדן אַ
לאָמפּ און אַרייַנגעגאַנגען אַ קוק טאָן, ווער קרעכצט עס. מיר זיינען
אַדיין אין קיך, דאָרט איז אויפן בעט געלעגן אַ דערשאָסענער ייִד,
אין דער צווייטער שטוב זיינען אויף צעריבן שטרוי געלעגן צווי
ייִדן. אייַנער איז שוין געווען טויט, דער צווייטער האָט נאָך גע־
קרעכצט. זיין צושטאַנד איז שוין געווען אַ האַפּנונגסלאָזער. דער
אומגליקלעכער האָט זיך נאָך געמאַטערט אַ גאַנצן מעת־לעת, ביז
ער איז געשטאָרבן. אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דער טאָג פון 10טן
יאַנואַר 1943 יאָר.

צומאָרגנס האָבן זיך אַלע 65 איבערגעבליבענע געשטעלט צום
אַפּעל אין געטאָ. דאָס געטאָ האָט אויסגעזען שרעקלעך. עס איז
שוין נישט געווען ענג. פון די טויזנטער יידן איז גאָרנישט געבליבן.
עס וואַלגערן זיך פלעצאַקעס. די שטייגער זיינען רויט פון בלוט.
אויפן אַפּעל איז געקומען לעשער מיטן קאָמענדאַנט פון זשאַנדאַר־
מעריע דאָלמייער. מען האָט אונז געפּירט אויפן בית־עולם און
לעשער האָט אונז אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, מיר זאָלן גראָבן אַ קבר.
די פרויען זיינען געבליבן סאָרטירן די זאָכן. דאָס קבר האָט גע־
דאַרפט האָבן עטלעכע צוואַנציק מעטער די לענג, 2 מעטער די
טיף, אַ מעטער 80 ס״מ די בריייט. עס איז געווען אַ פֿראָסט. די
אַרבעט איז געווען זייער באַשווערט. עס האָט געדויערט מער ווי

אַ וואָך אויסגראָבן דאָס קבר. דערווייל איז געוואָקסן יעדז טאָג די צאָל יידן, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויפן וועג, אין די דערפער, אין שטאָט, אוו מען פֿלעגט זיי ברענגען אין געטאָ, אַרויספירן אויפן בית־עולם אוו שיסן זיי. איין פּויער האָט געבראַכט אויף אַ וואָגן אַ דערשאָסענעם ייד. מען האָט אים, ווייזט אויס, פּאַרן טויט געשלאָגן, ווייל די הענט זיינען ביי אים געווען שוואַרץ אוו אויפגעלאָפּן ווי אַ בארג. וועו דער קבר איז פאַרענדיקט געוואָרן, האָט די צאָל פון די דערשאָסענע, וואָס האָט אין טאָג פון אויסזידלונג געציילט 160 יידן, דערגרייכט ביז איבער 300. אַזוי ווי די טויטע זיינען אַ גאַנצע וואָך געלעגן אויפֿן הויף, זיינען זיי צוגעפרוירן געוואָרן צו דער ערד. מיט לאָפּאַטעס האָט מען געמוזט זיי אָפּרייסן פון אייז. וועו די אַרבעט אויפן בית־עולם איז פאַרענדיקט געוואָרן, האָט מען אַ טייל געגנומען צו דער אַרבעט ביי דער וועד־מאַכט אין גאַרניזאָן, טייל האָט מען געגנומען צום „ראַלניק", אַ גע־זעלשאַפט פון לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען. דערווייל קומען אָן ידיעות, אַז מען האָט אין געוויסע וודנשטאָטן אונטערגעצונדן די אויפרוים־קאַמאַנדעס מיט בענזין. אַנדערע זאָגן, אַז מען האָט זיי געשאָסן. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר געלעבט אין איין טויט־שרעק.

די ערשטע טעג, וועו מען האָט געכאַפּט אַ יידן פון די אויס־באַהאַלטענע, האָט מען אים גלייך געשאָסן, שפּעטער האָט זיך די באַציונג געענדערט. אַז מען האָט געכאַפּט אַ יידן, האָט מען אים אַרײַנגעלאָזט אין געטאָ. די ערשטע טעג, וועו מיר זיינען געגאַנגען גראָבן דעם קבר, האָט אונז געפֿירט אַ יידישער פּאָליציאַנט. אײַנ־מאָל פֿאַרנאַכט, וועו מיר זיינען צוריקגעגאַנגען פון בית־עולם אין געטאָ, קומט צו גיין צו אונז אַ סאַנדאָמירער ייד, זעליק שטרומף. ער גייט צו צום פּאָליציאַנט אברהם־לייב וואַסערמאַן אוו בעט אים, ער זאָל אים דערלויבן זיך אַנשליסן אָן אונזער גרופּע. דאָס איז געווען נאָך דער צווייטער אויסזידלונג אוו עס האָבן זיך אַרומגע־דרייט אַ סך אומלעגאָלע. דער פּאָליציאַנט האָט אים דאָס נישט געוואָלט דערלויבן. צומאַרגנס אינדערפֿרי האָט די זשאַנדאַרמעריע

דורכעפירט אַן אָבלאָוע ציין געגנט פון ליציאום. צווישן אַנדערע איז אַרייַנגעפאַלן זעליק שטרומף. מען האָט אים און אַנדערע יידן געשאָסן. מען האָט בלויז געלאָזט די יידן, וואָס זיינען אַליין געקומען אין געטאָ. דאָס זיינען געווען מענטשן, וואָס זיינען געשפרונגען פון צוגן און אַנדערע. די צאָל מענטשן אין געטאָ שטייגט אַריבער הונדערט.

נאָכן פאַרענדיקן דעם קבר אַרבעטן די יידן ביים רוימען די ווינונגען נאָך די אויסגעזידלטע. מעבל האָט מען אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם, געפעס האָט מען געזאָמלט אין אַן אַנדער פונקט א. אַז. וו. אין די ווינונגען זיינען געווען צי 8—10 פריטשעס, וויייל יידן האָבן געווויינט אין אַ גרויסער ענגשאַפט. אין איין ווינונג האָב איך געזען רעשטלעך פון פאַרברענטער מאַנופאַקטור־שטאָף אין אַן אויוון. פון די ווינונגען האָט מען גאָרנישט נישט געטאָרט אַרויסגענעמען. עס איז געווען אַ פאַל: אייגער איז דערשאָסן געוואָרן, וויייל ער האָט פון אַ שטוב צוגענומען פאַר זיך אַ פלעשל שמאַלץ.

נאָך אַ געוויסער צייט איז אין געטאָ אייגעאָרדנט געוואָרן אַ שנייידער־ און אַ שוסטער־וואַרשטאַט. די סטאַליאַרעס ווערן באַשפּאַטיקט ביי זייער פאַך. אָבער יעדער פון אונז טראַכט וועגן אַנטלויפן פון געטאָ. מיר האָבן זיך אָבער געמוזט היטן פאַר אייגענע הינט.

מיט אונז צוזאַמען איז געווען כיל לעדערמאַן פון קלעמענטאָוער איז אַנטלאָפן אין אַ דאָרף אַריין, ווו ער האָט זיך באַהאַלטן ביי אַ פויער. אַזוי ווי מיר האָבן מורא געהאַט, מען זאָל אונז נישט צוציען צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט, האָבן מיר זיך אָפגערעדט מיט זיין ברודער, וואָס איז אויך געווען אין געטאָ, אַז אין פאַל וועט מען וועט אונז פרעגן, וועלן מיר זאָגן, אַז ער איז געווען נישט נאָרמאַל, אַז ער האָט זיך מיטן ברודער שטענדיק אַרומגעקריגט און געדראָט אַז ער וועט אַנטלויפן. דערווייל איז אַדורך 8 טעג און דער זשאַנדאָרם האָט נישט באַמערקט, אַז ער איז אַנטלאָפן. איין פאָליציאַנט כיל פענטשינאַ, האָט עס נישט געקאָנט אַריבערטראָגן און דער־

ציילט וועגן דעם דעם זשאַנדאַרם. אויף אַזאַ אופֿן האָבן מיר זיך וועגן דער מסירה דערוווסט: אויפן אַפּעל האָט דער זשאַנדאַרם געפֿרעגט דעם ברודער פֿון אַנטלאָפענעם, ווו ער איז. דער ברודער האָט געענטפערט, אַזוי ווי מיר האָבן זיך אָפּגערעדט, אַז ער איז געווען אומנאַרמאַל און ער איז נעכטן אַנטלאָפֿן. דער זשאַנדאַרם האָט געהייסן אַרויסטרעטן אַלע קלעמענטאַווער אויסער מיר און צושטעלן זיך צו דער וואַנט. דאַן האָט ער מיך אַרויסגעפֿופֿן און געזאָגט: "דו ביסט דאָך אַ שניידער, זיצסט אַ גאַנצן טאָג אין שטוב, זאָג, וויפֿל איז ער אַנטלאָפֿן?" איך האָב געזאָגט דאָס זעלבע, וואָס זיין ברודער. דער זשאַנדאַרם האָט אַ רוף געטאָן פּענטשינאַ ער זאָל פּעסטשטעלן, ווען איז יענער אַוועק. "אויף אַזאַ אופֿן האָבן מיר פֿאַרשטאַנען, אַז פּענטשינאַ האָט וועגן דעם געמסרט. מיט דעם איז דער אינצידענט געענדיקט געוואָרן.

עס קומען אָן פֿאַרשידענע יידן אין געטאָ: פֿון די באַנען, באַ האַלטענע ביי פּויערים, פֿון סקאַרזשיסקאָ. אין כּלל פֿון דער אויסזידלונג האָבן זיך די זשאַנדאַרמען ספּעציעל נוקם געוועזן אין די יודנראַטניקעס און אין די יידישע פּאָליציאַנטן. ער האָט זיי בישט געשיקט אין סקאַרזשיסקאָ, נאָר קיין טרעבלינקע. וועז דער יודנראַטניק שקלאַרסקי איז אַרויסגעטרעטן און געבעטן, מען זאָל אים צוטיילן צו די סקאַרזשיסקער, האָט מען אים שטאַרק געשלאָגן אין אַוועקגעשיקט מיטן טראַנספּאָרט. פֿון טראַנספּאָרט האָבן פֿיל יידן געשפּרונגען פֿון די וואַגאָנעס, אַ סך פֿון זיי זיינען געשאָסן געוואָרן ביים שפּרינגען פֿון צוג. אַזוי איז דערשאָסן געוואָרן שקלאַרסקי. דער פּאָליציאַנט מאיר ווייסבראָט, אַ שוואָגער פֿון קלעמענטאַווער פּרעזעס.

מיר, איבערגעבליבענע אין געטאָ, האָבן זיך געטראָגן מיט פֿלענער פֿון אַנטלויפֿן. עטלעכע יונגעלייט האָבן באַשלאָסן צו פּאַרשאַפֿן זיך געווער. זיי האָבן זיך פֿאַרבונדן מיט אַ פּאָליאַק, אים געשיקט קיין סטאַשעוו, ער זאָל זיי שאַפֿן געווער. און דער זעלבער פּאָליאַק האָט זיי פֿאַראַטן פֿאַר דעם דייטשער זשאַנדאַרמעריע.

אינדערפרי ביים אָפּעל זיינען געקומען דער מייסטער לעשער אוֹן דער זשאַנדאַרם שומאַן. זיי האָבן אַרויסגערופן אַ געוויסן קראַקאָווסקי און אים געפֿרעגט, פֿאַרוואָס ער איז נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. ער האָט זיך אָנגעהויבן צו פֿאַרענטפֿערן. שומאַן האָט אים אָנגעהויבן שטאַרק צו שלאָגן און דער זשאַנדאַרם לעשער האָט אים באַפוילן צו אַרעסטירן. די יידישע פֿאָליציי האָט אים אַרײַנגעזעצט אין יידישן אַרעסט. אויף צומאָרגנס האָט מען אים אַרויסגענומען אויפן שול־פּלאַץ און דערשאָסן. אַ צווייטן מאָל איז דער זעלבער שומאַן געקומען אין אַ געוויסן טאָג אין געטאָ און גלייך אַריין אין דער ווינונג פון משה מאַנדלבוים. דאָרטן האָט ער געטראָפן יאַנקל ווערנער, כעמיע מיטן צונעמעניש „באַזשע דאַיע" און אַ פּליט פֿון בידגאָשטש יורעק ווייסמאַן. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז ער געקומען לויט אַ מסירה פון גאָדל ריידערמאַן, אַ יודנראַטניק פון מאַנדאָמיר. דעם ערשטן פון די פֿאַרזאַמלטע, יאַנקל ווערנער, האָט די זשאַנדאַרמעריע געזוכט, ווייל ער איז נישט געווען געמאָלדן אין געטאָ. ער פלעגט זיך דרייען מחוץ פון געטאָ, נאָר פון צייט צו צייט פלעגט ער אַריינקומען. מען האָט זיי אַלע אויסער יורעק ווייסמאַן, ווועלכער איז אָנטלאָפֿן, צוגעפֿירט צו דער זשאַנדאַרמעריע און באַלד דערנאָך אויפן בית־עולם דערשאָסן.

אין אַ געוויסן טאָג, דאָס איז געווען פֿעברואַר 1943 יאָר, איז פון אָסטראָוויץ געקומען די ס. די זיי האָבן זיך געפֿרעגט אויף אַ געוויסן באַטיסט. יענער איז געווען אַ דענטיסט און געווען שוין־דיק אַ געוויסע פּירמע געלט פאר אַ מאשין, איז מען געקומען צו אים מאָנען געלט פאַר דער מאַשין, ווועלכע מען האָט שוין לאָנג ביי אים צוגענומען. ער אַליין איז שוין דאָן געווען אין סקאַרזשיסקאָ גלייכצייטיק זיינען זיי צוגעפֿאָרן צום ליציאום, געמען דעם קאָמענדאַנט פון ליציאום־לאַגער יורעק הערצבערג פון לאָדזש, אים צוגעפֿירט צום שטאָטישן אַרעסט און פאַר דער טיר פון אַרעסט אים אַרײַנגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ אַריין. די סיבה דערפֿון איז

געווען פאַלגנדיקע: דאָס ליצייאום איז געווען אונטערן אויפזיכט פון ס. ס. דאָרט איז שטענדיק געגאַנגען אַ האַנדל-וואַנדל מיט די יידן. צוליב דעם איז צווישן דער זשאַנדאַרמעריע און די ס. ס. אַנטשטאַנען אַן אַנטאַגאָניזם. דער זשאַנדאַרמעריע האָט פאַרדראָסן, פאַרוואָס די ס. ס. מאַכט אַזעלכע גוטע געשעפטן און דערפאַר האָבן זיי געשאָסן הערצבערגן.

די פרוי גאָלדפינגער, וועלכע האָט אַרויסגעגעבן אידע עלטערן, האָט פון מאַנס צד געהאַט פאַמיליע אין וואַרשע. די פאַמיליע האָט זיך באַמיט אריבערצונעמען זי מיטן מאַן קיין וואַרשע. דעם מאַנס ברודער טרייסטמאַן איז מיט אַ דער-לויבעניש פון דער ס. ס. געקומען נאָך זיי פון וואַרשע. דער שאָפער פון אויטאָ איז אויך געווען אַ ייד. זיי האָבן געהאַט אַ פשע-פוסטקע אויף קאָנען פריי פאָרן. וועז דער שאָפער איז געשטאַנען פאָרן טויער פון געטאָ, איז אַנגעקומען דער זשאַנדאַרם טונמאַן און האָט אַ געשריי געטאָן: „די הענט אינדערהויך!" ער האָט אים אַ פרעג געטאָן, נאָך וועמען ער איז געקומען. מען האָט דעם שאָ-פער פאַרהאַלטן, מען האָט אויך פאַרהאַלטן דעם שוואָגער פון דער פרוי גאָלדפינגער. נאָכדעם האָט מען אַרעסטירט שרהטשע גאָלד-פינגער מיטן מאַן און אין דעם מאָמענט, וועז מען האָט זיי געפירט אין דער תפיסה אין סאַנדאָמיר, זיינען אין זייער ווינונג אַריין גאָדל רייזערמאַן און דער קאָמענדאַנט פון דער ידישער פאָליציי מאַקס ראַפאַפּאָרט. אין דערזעלבער ווינונג האָבן געווינט נאָך יידן, וואָס האָבן אָבסערווירט ווי גאָדל רייזערמאַן און ראַפאַפּאָרט האָבן אָנגעהויבן זוכן זייער געלט און געפונען עטלעכע הונדערט דאָלאָר אונטערן שענקל. אַזוי אַרום האָבן זיי געירשנט דאָס געלט פון דער פאַמיליע גאָלדפינגער נאָך פאַר זייער לעבן. צומאָרגנס האָט מען די פרוי גאָלדפינגער מיטן מאַן, שאָפער און שוואָגער געשאָסן אויפן הויף פון דער תפיסה.

אַ צווייטן מאָל איז אין געטאָ געקומען דער זשאַנדאַרם שומאַן און געטראָפן יורעק וויסמאַן, וועלכער איז מיט אַ געווישער צייט

צוריק אַנטלאָפן. ער האָט אים אָנגעהויבן נאָכצוייאָגן. אים צו הילף איז געקומען גאָדל רייזערמאַן און נאָך אַ 60־יעריקער ייד לייבעלע קאָגוט, אַ שניידער. יורעק איז אָבער אַריין ערגעץ אין אַ הויז און פֿאַרשוווונדן געוואָרן פון גענטאָ.

אין סאַנדאָמיר און אַרום ליציאוס האָבן זיך געדרייט אַ סך אומלעגאלע יידן. איינמאָל איז פאָרגעקומען אַן אָבלאָווע. מען האָט געכאָפּט עטלעכע יידן און זיי געפֿירט צום דערשיסן. צווישן זיי איז געווען אַ ייד אברהמעלע צאָאָם. שוין זייענדיק אויפן בית־עולם האָט ער אויסגעטאָן פון זיך די דיקע קורטקע, איז צוגעלאָפן צום ס. ד., וואָס האָט זיי באַפֿירט צום שיסן, אים אַרויפגעוואָרפן די קורטקע אויפן קאָפּ, געגעבן עטלעכע פעסטע זעץ אין קאָפּ און איז אַנטלאָפן. אָבער שפּעטער, אין אַ געוויסער צייט אַרום, האָבן אים פּוילישע רוצחים דערהרגעט.

געניע קלוס פון סאַנדאָמיר איז געווען באַליבט אין דער גאַנצער שטאָט. זי פֿלעגט אַרויסהעלפֿן באַהאַל־טענע יידן אין די דערפֿער, אַנדערע פלעגט זי ברענגען געלט אָדער בריוו. זי פלעגט זיך אַרומדרייען פֿריי צווישן די פּויערים. אַ סך יידן האָט זי איינגעאָרדנט אויף פּוילישע פּלאַצווואָקעס. איר פּאָטער איז געווען אַן ערד־אַרבעטער. איר פאַמיליע איז באַשטאַנען פון פֿשוטע דאָרף־מענטשן. אין אַ געוויסן טאָג האָט זי אַ פּוילישער פּאָליציאַנט, וואָס האָט געהאָט אַ סך יידן אויף זיין געוויסן, דער־קענט און דערשאָסן.

די אַפּטער גאַס אין קלעמענטאָוו

אַ גרופּע יידן פון קלעמענטאָווער געטאָ

8. אין דארף קאמיען

סוף מערץ 1943-טן יאָר האָט מען געשמועסט, אַז אַ טייל יידן וועלן גיין אין ליציייאום אַריין, אַנדערע וועלן גיין אין לאַגער. פאַרשטייט זיך, אַז פאַרצוג צו גיין אין ליציייאום האָבן געהאַט די יודענראַטניקעס און די, וואָס האָבן געהאַט אַ סך געלט. מאַנטיק דעם 5-טן אפריל האָט מען אַ קליינע גרופּע געגומען אין ליציייאום אַריין און מיטוואָך דעם 7-טן אַפּריל האָט מען אַ גרעסערע צאָל יידן אַוועקגעפֿירט אין אַ דאָרף קאַמיען, 5 ק"מ פֿון סאַנדאָמיר, וווּ מען האָט באַדאַרפט צו אַרבעטן אין אַ גלאָז-הוטע. איך מיט מיין ברודער בין אויך געווען צווישן די יידן, וואָס זיינען באַשטימט געווארן צו אַרבעטן אין דער גלאָז-הוטע „מעטאַן". אַרויסצונעמען אונז פון גענאָ איז געקומען אַ פּאָלקס-דייטש און אַ פּאָליאַק מראָזינסקי.

עס זיינען געקומען נאָך אונז פורן. מיר האָבן אַלע זאַכן אַוועקגעלייגט אויף די פורן. צווישן אונז איז געווען דער יידישער פּאָליציאַנט מאיר זאַלצבערג פון אָפּאָטשנע און זיין פרוי שרה. שוין אויפן וועג האָט ער זיך אַנגעהויבן צו באַמיען צו ווערן אַ שטיקל מאַכער. ער איז צוגעגאַנגען צו מראָזינסקי און געזאָגט, אַז מען דאַרף דאָ איינפירן אַ שטאַרקע האַנט לְגבי די יידן. און ער האָט זיינס דערגרייכט. מען האָט אים באַשטימט אַלס אויפזיעער ביי דער אַרבעט. ער איז געשטאַנען ביי דער אַרבעט מיט אַ ריטל אין האַנט.

די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. מ'האָט געמוזט טראָגן שווערע שטיינער, מאַשינען. די דייטשן מיט די אויפֿזיעער האָבן גיציאַגט ביי דער אַרבעט אַן אויפֿהער. פון ליציייאום האָט מען אַלס שטראָף איבערגעשיקט דעם עזעווזענעם קאַמענדאַנט פון דער

יידישער פאליציי אין סאנדאמיר ראפאפארט מיט דעז פרוי, דעם געזו. קאמענדאנט פון דער קלעמענטאוער פאליציי ישראל טענענ־ וורצל מיט דער פרוי און קינד און אן אינזשעניער מיט דער פרוי, מען האט זיי געמאכט פאר אויפזעער אין „מעטאן".

צומאגנס, נאך אונזער קומען אין „מעטאן", איז געקומען די ס. ס. און געפאדערט, מיר זאלן אפגעבן אלע ווערטפולע זאכז און געלט. זיי האבן צוליב דעם צווינק אוועקגעשטעלט א קאסטן און דארטן האט מען אלץ געדארפט ווארפן. דער פאוואלטער איבער „מעטאן" איז געווען א פאלקס־דייטש מיטן נאמען פריץ. ער איז געווען ברוטאל. ביינאכט פלעגט ער אריינגיין אין באראק און קוקן, צי אלע שלאפן. עס איז געווען א פאל, וועז איינער איז פונקט געווען אינדרויסן, האט ער אים נאך זיין אריינגיין געהייסן אוועק־ לייגן אויפן באנק און אים געגעבן שמיץ. אויך דער קאמענדאנט דאפאפארט, וואס איז געווען אן אויפזעער, האט געמסרט פארן דייטש א געווייסן ייגל טשאפניק, ווייל ער האט אים נישט אזוי שנעל געענטפערט, און יענער האט אים שטארק צעשלאגן.

אין א געווייסן טאג, וועז מיר זיינען געשטאנען אין הוטע, האט זיך באוויזן יורעק ווייסמאן, וואס איז צווי מאל אנטלאפן פון סאנדאמירער געטא. ער איז אליין געקומען אין הוטע, ווייל ער האט עפעס געוואלט פארקויפן און קויפן, כדי אויסצוהאלטן זיין מוטער, שוועסטער און ברודער, וועלכע האבן זיך באהאלטן ביי פאליאקן. ער איז פארהאלטן געווארן דורכן דייטשן פארואל־ טער, וועלכער האט ווען אים געמאלדן דער ס. ס. די ס. ס.־ לייט זיינען געקומען און האבן באפוילן, מען זאל אים אריינגעמען אין פאבריק ארבעטן. ער האט געארבעט ביז מיטאג. נאך מיטאג האט דער פארואלטער געקלונגען אין זשאנדארמעריע, אז א ג־ ווייסער ווייסמאן געפינט זיך אין פאבריק, די זשאנדארמעריע, ביי וועלכער ער איז געווען פארצייכנט, האט אים געהיסן פארהאלטן. ער איז ווייטער אנטלאפן. דער פוילישער אויפזעער, פילאט, האט אים נאכגעיאגט און געכאפט. מע האט אים אריינגעזעצט

אין קעהער אוֹן באַפוילן צווישן ייִדישע פּאָליציאַנטן: מאיר זאַלצבערג אוֹן יאַקוב בראַניאַטאָווסקי, אַז זיי זאָלן אים היטן. ער האָט זיך געבעטן ביי זיי, געהאַלטן, אַז זיי זאָלן אים אָפּרוֹיסלאָזן, נאָר עס האָט נישט געהאָלפן. אַזוי האָט עס געדויערט ביז פּאָרנאַכט. פּאָרנאַכט זייַנען געקומען פון סאָנדאָמיר אויף ראָווערן צוויי זשאַנדאַרמען טוגעמאָן אוֹן קראָון. זיי האָבן אים אָפּרוימגענומען, אָפּרויסגעפירט אויסערן דאָגער אויפן פעלד אוֹן געשאָסן.

אזוי האָט זיך געצויגן דאָס לעבן אין „מעטאן". טאָג־טעגלעך איז כּמעט געקאָנגען צו דער אָרבעט. פּאָרנאַכט האָבן מיר געהערט קלאַנגען פון ראַדיאָ, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון דער וווינונג פון דייטש. יעדן פּאָרנאַכט פלעגט ער אנשטעלן אויף אַן אוידיציע, וואָס איז געווען געווידמעט די יידן. די אוידיציע האָט ער אונז נישט געשטערט צו הערן. פון די אוידיציעס האָבן מיר זיך אין אַפּריל 1943 יאָר דערוווסט וועגן דער פּראָוואָקאַציע פון קאַטין. אַ שטיקל טרייסט האָב איך געהאַט, ווען איך האָב געפונען אַ שטיקל צייטונג מיט גערינגס אַ רעדע, וווּ ער האָט געזאָגט, אַז די וועלט וויסט גאָרנישט, ווי רוסלאַנד איז באַוואָפנט, אַז עס זייַנען פּאָראַן אין רוסלאַנד שטעט, וואָס געפינען זיך נישט אויף דער מאַפּע און ווו מען אַרבעט אויס כּדי זיַנס, אַז די מלחמה מיט פֿינלאַנד האָבן די רוסן ספּעציעל פּאַרשלעפּט און באַנוצט אַלט געווער, כּדי אָפּצונאַרן די וועלט, אַז זיי האָבן נישט קיין געווער.

קיין ספּעציעלע נייעס איז דאָרט מער נישט פּאָרגעקומען. מיר זייַנען אין „מעטאן" 6 וואָכן.

נישט לאַנג פּאָרן ליקווידירן דעם לאַגער האָט מען טענעוורצל מיט דער פרוי און קינד אוֹן אַנדערע צוריקגעשיקט אין לייצייאום. דער אינזשעניער מיט דער פרוי איז אין פּוילישן „וויעל־קאַנאַץ" אַנטלאָפן פון „מעטאן".

דער 15־טער מאַי 1943 יאָר איז געווען דער לעצטער טאָג אין „מעטאן". דאָס איז געווען אַ שרעקלעכער טאָג. דער שרעק־

לעכסטער טאָג אין מיין לעבן.

אינדערפרי, באַלד, ווי מיר זיינען נאָך געלעגן אויפן געלע־
גער, איז אַריין אַן ס. ס.־מאַן און געזאָגט, אַז אין 10 מינוט אַרום
דאַרף אַלץ זיין אָנגעטאָן. אַלע זיינען געווען דערשראָקן ביז צום
טויט. אַממייסטן פון אַלע האָט זיך דערשראָקן דער ד״ר קאַפלאַן.
פאַרבייגייענדיק פֿאַרבי מיר, האָט ער געזאָגט: „איצט גייען מיר
אַלע צום דערשיסן״. דאָס איז געווען האַלב זעקס אינדערפרי.
מיר זיינען אַלע אַרויס אויפֿן פלאַץ, מען האָט אָפּגעציילט די פאַר־
זאַמלטע. עס האָבן געפעלט צוויי: יודל טייטלבוים און חיימעק
רייכמאַן, וועלכע זיינען אָנטלאָפן. אינדרויסן שטייט שוין דער מא־
יאָר פון דער ס. ס. און גיט אונז אָ באָפעל, מיר זאָלן אַרייגיין
צוריק אין בארַאַק און נעמען דעם האַנט־באָגאַזש. יעדער איינער
נעמט, וואָס ער קאָן. דער דאָקטאָר קאַפלאַן פרעגט, צי ער קאָן
נעמען זיינע מעדיצינישע אינסטרומענטן, נאָר מען דערלויבט אים
נישט. מען שטעלט אונז אויס אין צווייען. דער שאָפער פון ס. ס.
גראָט, גיט אונז אָ באָפעל, מיר זאָלן גיין און ער זאָגט: „איצט גייט
איר אין ירושלים־הויז״ (אויף יענער וועלט). מען פירט אונז. יע־
דער קלערט, וואָס צו טאָן. אָבער אַנטלויפן איז יעצט נישט מעג־
לעך. מען קומט קיין סאַנדאָמיר.

9. די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון סאנדמירער געטא

מען פירט אונז אַריין אין געטאָ. דער מאַיאָר פֿאַרט צו מיט זיין טאַקסי צו דער זשאַנדאַרמעריע און די רעשט ס. ס.־לייט פירן אונז אריין אין געטאָ. באַלד דערנאָך קומט צוריק צופֿאַרן דער מאַיאָר מיט לעשערן און אַנדערע. אין געטאָ זיינען נאָך געווען יידן, זיי ווערן שרעקלעך דערשראָקן, ווען זיי דערזען אונז. ביים געטאָ־טויער איז געשטאַנען אַ ייד, וואָס האָט געהיטן דעם טויער. ער ווערט באַזייטיקט און מען שטעלט אַוועק אַ זשאַנדאַרם. די יידן פון געטאָ ברענגען אונז אַרויס וואסער צו טרינקען, ווייל עס איז געווען א גרויסע היץ. גלייכצייטיק זיינען דריי יידן אַנטלאָפן פון געטאָ. זיי זיינען אריין אין אַ הויז, ווו ס'איז געווען א קעלער, וואָס האָט געפירט אויסערן געטאָ. דאָס זיינען געווען משה שוואַרצמאַן, הארצעלע פרידמאַן און אַ יינגל מיטן נאָמען מיכל. אין אַ שעה אַרום ברענגט מען צופירן פון ליצייאום אַ טייל יידן, צווישן זיי ישראל טענענוורצל מיט דער פרוי און קינד, דעם קאָמענדאַנט פון דער סאַנדאָמירער פֿאַליציי מיט דער פרוי, נאָך עטלעכע מענטשן און מוטערס מיט קליינע קינדער. צווישן זיי איז געווען די פרוי פון יורעק הערצבערג. ראַפאַפאָרט גנבט זיך אַרויס פון געטאָ. ווי מען שמועסט האָט ער עס געטאָן מיט דער דערלויבעניש פון לייטענאַנט דאלמייער. מער איז ער שוין אין געטאָ נישט געקומען.

דערווייל איז געקומען דער מאַיאָר פֿון ס. ס. און קלייבט

זיך אויס צווישן די געטאָ־לייט אַ טישלער, אַ מאָלער, עטלעכע שנײדערס, דעם באליבטן מסור זייערן שמעון בוים מיט דער פֿרוי און שיקט זיי אַפֿ אין ליציאום. די רעשט דאָרף ווערן אוועקגעשוקט קיין פּיאַנקי, אַ שטעטל 20 ק׳מ נאָך ראָדאָם, וווּ עס געפינט זיך אַ פּולווער־פאַבריק.

•עס זיינען אַנגעקומען די ווערקשוץ*) פֿון פּיאַנקי, וואָס האָבן אונז געדאַרפט באַגלייטן אין לאַגער. זיי האָבן אַנגעהויבן קלייבן מענטשן. אויף אייך זייט האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אַרבעטס־פּעיקע און אויף דער אנדערער נישט אַרבעטס־פּעיקע, וואָס זיינען געגאַנגען צום דערשיסן. די קלײַנטשיקע קינדער האָט מען אַנגעהויבן אַרויסרייסן פֿון די מוטערס הענט. דאָס 4־יאָריקע קינד פֿון פּרוי טראובע מיטן בלאָנדן לאָקן־קעפּל, האָט זיך צוריקגעריסן צו דער מוטער און געשריען: „מאַמעשי, איך וועל אַן דיר נישט קאָנען לעבן"! דאָס קינד האָט נישט געווייניט, נאָר אַזוי געשריען, אַז עס האָט געשפּאָלטן דעם הימל, נאָר דער זשאַנדאַרם האָט עס אָפּגעריסן.

איך ווּעל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן אַדאָש הערצבערגן, דאָס קינד פֿון קאָמענדאַנט פון אפּטער פּאָליציי יורעק הערצבערג. דאָס קינד איז געווען זייער שיין, עס האָט נאָך נישט געקאָנט רעידן, עס האָט זיך געקלאַמערט צווישן די פּיס פון דער מוטער. זי האָט זיך געבעטן בײַם מאָיאָר, ער זאָל איר איבערלאָזן דאָס קינד. ער האָט געזאָגט, אַז זי קאָן גיין צוזאַמען מיטן קינד. סוף־כל־סוף האָט אַ זשאַנדאַרם אַרויסגעריסן בײַ איר דאָס קינד. דאָס זעלבע געשעט מיטן קינד פון טענענוורצל, דעם קאָמענדאַנט פון קלעמענטאָווער פּאָליציי און מיט אַ מיידעלע פון אייגעם קראַקאָווסקי.

אונטער סאַנדאָמיר האָט געווויינט אַ פּאָרפּאָלק מיט אַ קינד, אַ ייִנגעלע. דאָס פּאָרפּאָלק איז געווען געשמדט. נאָר צוליב אַ מסירת

*) ווּעכטער פון אַ פּאַבריק.

האָט מען זיי געבראכט אין געטאָ. די מוטער האָט זיך געבעטן: „מיין קינד איז דאָך קיין יודע נישט!" אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. מען האָט איר קינד ציגעשטעלט צו די, וואָס דארפֿן געשאָסן ווערן.

די פרוי פֿון קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, ראָזאָפֿאַרט האָט מען אויסגעשטעלט צום דערשיסן, כאָטש זי איז נאָך געווען יונג. זי האָט זיך געבעטן, אַז זי איז נאָך יונג, אַז זי קאָן אַרבעטן, אַז זי האָט געאַרבעט אין דער קיך אין ליצעאום. איז צוגעגאַנגען אַ זשאַנדאַרם און איר אזא קאַפּע געגעבן, אַז איך האָב געמיינט, אַז עס איז שוין געקומען איר סוף. זי האָט אָבער נישט רעזיגנירט, זי האָט געווירן אירע ציין, אַז זי האָט זיי נאָך אַלע. און דער אַרגומענט האָט געווירקט און מען האָט זי באַשטימט צום לעבן (ז לעבט, זי געפינט זיך אין האָדזש).

עס איז געווען אַ יינגעלע פון זיבן—אַכט יאָר, מאָניעק וויסבראָט. ער האָט זיך געוואָלט אַליין ראטעווען. ער האָט אונז געזאָגט, אַז ער וועט זיך שטעלן אונטער אונזערע פֿליי-צעס און וועט זיך צווישן אונז אריפּגנבענען אויפן אויטאָ. ווען מען איז אונז געגאַנגען ארויספירן, האָבן די ווערקשוץ אים באַ-מערקט אין אריוסגעשלעפט פון אונזער ריי. דאָס קינד האָט זיך גפּבעטן, געשריען, אז ער קאָן ארבעטן, נאָר זיי האָבן אים גע-שלעפט צו דעם הויז, ווו עס האָבן זיך געפֿונען די עלטערע מענטשן און קינדער פּאַראורטיילטע צום טויט. ער האָט זיך אַ-געהויבן ווערן, דאן האָבן זיי אים געכאַפּט און אריינגעוואָרפן אין שטוב דורכן פענצטער. צווישן די, וואָס מען האָט געפירט אין ליי-צייאום, איז געווען אַן עלטערער מענטש, לייבעלע קאָגוט. ביי דער רעוויזיע האָט מען ביי אים געפֿונען אַ פּלעשל בראַנפֿן. זיי האָבן אים געפרעגט, וואָס דאָס איז, האָט ער געזאָגט, אז עס איז עסיג. זיי האָבן אים דערשאָסן.

אין ליצייאום איז געווען דער פּאָטער פון בלאָנדן מיידעלע פּישל טראובע. ער איז צוגעגאַנגען צו גראָסן, דעם שאָפער פון ס. ס., און אים פֿאַרגעלייגט, אַז ער וועט אים

גענג 200 דאלאר פאר ארויסגעבן דאס קינד. דער ס.־מאן האט געפאדערט פריער דאס געלט. זיי האבן זיך אזוי לאנג געמפערט, ביז דער שאפער האט אים דערשאסן.

מיר זייענן אוועקגעפארן. דאס געוויסן האט אונז גע־פלאגט, פארוואס מיר האבן אזוי לאנג געווארט און נישט אנטלאפן פון „מעטאן". מיט יעדן קילאמעטער, וואס מיר פארן אפ, ווער איך אלץ מער פארצווייפלט וויל איך זע, אז די שאנסן צום אנטלויפן ווערן קלענער. נאר ס'איז פארפאלן. אויף יעדן אויטא זיצן ווערק - שוץ באוואפנט און עס איז קיין רייד נישטא אנטלויפן אויפן וועג. מיר פארן אדורך פארביי אסטראוויץ, שידלאוויץ, מיר זעען די יידישע געטאס, וואס זעען אויס פונקטוי וי נאך אן ערד־ציטערניש. די איינגעלייגטע הייזער מיט די ארויסגע־ריסענע וויטרינעס פון די פענצטער. די הייזער זעען אויס ווי סקע־לעטן. די רייזע דויערט ביז ארום 9 — 10 אויפדערנאכט. מיר קו־מען אן צום שטח פון לאגער, צום פאבריקס־שטח פון שילווער־פא־בריק.

מיר קומען אן קיין פיאנקי.

10. פּיאנקי

מיר קומען צו צו אַ געביידע, וווּ עס ווערט דורכגעפֿירט אי־בער אונז אַ רעוויזיע, מען פֿירט אונז אריין צו עטלעכע מאָל צו־זאַמען. מען הייסט אונז, מיר זאָלן אַלצדינג ארויסגעבן. מען טוט אונז אויס, מען באַזוכט אונז. זיי פֿאָדערן, מיר זאָלן ארויסגעבן געלט און צירונג. אייניקע געבן אָפּ אַ טייל געלט. אזוי ווי מען האָט אונז אונזערע זאַכן איבערגעלאָזט, האָבן מיר געהאַט די מעגלעכ־קייט דאָס געלט נישט ארויסגעבן. טייל האָבן צעשניטן אַ ברויט און אריינבאַהאַלטן דאָס געלט אין ברויט. אָבער מען האָט זיי גע־כאַפּט און געשלאָגן מכות רצח. נאָך דער רעוויזיע האָט מען אונז אריינגעפֿירט אין אַ הויז און אַריינגעפּאַקט אין צוויי קליינע צי־מערן. מענער מיט פרויען צוזאַמען. מיר זיינען געווען אַריבער 100 מענטשן.

אַ גאַנצע נאַכט האָט אונז ראַבירט די ווערק־שוץ. עס איז צווישן אונז געווען אַ מיידל פון ווין בערטא רעגדער. א ווערקשוץ האָט ביי איר געוואָלט צונעמען אַ סוועטערל מיט אַ שיינעם בייטל און ווען זי האָט עס נישט געוואָלט אָפּגעבן, האָט ער איר אַ שטאַרקן פּאַטש געטאָן און געזומען שרייען (די ווערקשוץ זיינען געווען אוקראַינער):

— צוליב אייך איז די מלחמה, צוליב אייך לייַדן מיר!

ער האָט איר אלץ צוגעזומען. אַזוי האָבן מיר זיך אָפּגעמו־משעט ביז אינדערפרי.

אינדערפרי האָט מען אונז געפירט אין באַד און דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי גיהנום. דער פֿאַרוואַלטער פון באַד

איז געווען דער וועלקשוץ יאנטשאק. וואס עס איז ביי עמעצן געבליבן פון דער ביינאכטיקער רעוויזיע, האט ער צוגענומען. נאכן באד האט מען אונז געפירט אין לאגער אריין. פון דארט האט אונז א יידישער פאליציאנט געפירט אין פאלוואלק פון לאגער נאך שטרוי אין די שעניקעס. מען האט אונז געגעבן א פינצטערן, קאלטן באראק מיט א בעטאן-פאדלאגע. די היגיענישע באדינגונגען זיינען גאנץ שרעקלעך. עס האט געהערשט גרויס שמוץ. אויף צומארגנס האט מען אונז, די פריש-אנגעקומענע, גענומען צו דער פארוואלטונג פון פאברויק. מען האט אונז אויסגעשטעלט אין פונאנדערגעטיילט צו פארשידענע ארבעטן. טייל צו דער שלאסעריי, טייל אין קאטלאוניע אא"וו.

מיר מיט מיין ברודער האט מען אויסגעקליבן צו דער שווערסטער ארבעט. מיר האבן געמוזט ארבעטן ביי די וואלצן. מען האט אונז איריינגעפירט אין קאנטאר, ארייננעשריבן אין אויף צומארגנס האבן מיר געמוזט גיין צו דער ארבעט.

מיר פלעגן ליידן הונגער. טיילמאל האט מען אונז געגעבן 20 דעקא ברויט א טאג און טיילמאל דאס אויך נישט. די זופ איז געווען נישט צום עסן, וויל אויסערדעם, וואס די דייטשן האבן זויניק. געגעבן, האט נאך דער יידישער לאגער-ראט געגנבעט. מיר זיינען טעראריזירט געווארן. דורך די פוילישע פשאדאוניקעס (פארארבעטער). מען האט געמוזט אויסארבעטן א נארמע פון 18 פאסאזשן (שטיקלעך). אויב מען האט די נארמע נישט פארטיק געמאכט, האט מען געמוזט בלייבן אויף נאך אכט שעה. אזוי, אז עס זיינען געווען פאלן, וואן מענטשן האבן געמוזט שטיין ביי דער ארבעט אלס שטראף פאר נישט דורכגעפירטער נארמע 32 שעה.

די ארבעט איז געווען זייער א גיפערלעכע. עס פלעגן פארקומען אויפרייסן פון פולוועך און פיל פון אונז פלעגן באקומען בראנדן.

איך האב געהאט אביסל גלעק, פלעג איך צוקויפן פאר זיך מיטן ברודער. אבער דאס גלעק האט אויף לאנג נישט געסטייעט, וויל די פריינט אין לאגער זיינען געווען דרייפאך. אזוי האט א קילא

ברויט אין לאַגער געקאָסט 25 זל., וועָן אויף דער פּריי האָט עס געקאָסט 8 זל. די פּשאַדאָוויקעס האָבן די פּריש־אַבגעקומענע גענעבן אזעלכע אַרבעטן, זיי זאָלן נישט קאָנען אויספירן די נאָרמען אויף אזא אופן האָט מען ביי זיי אויסגעפּרעסט דאָס געלט. די לאַגער איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ניט צום איבערטראָגן אויך צוליב שטענדיקע גניבות. נאָר עטלעכע וואָכן בין איך צוליב די גניבות געבליבן אין אין העמד. אויב איך האָב געהאָט א שטיקל ברויט, האָב איך עס נישט געהאָט ווו צו באַהאַלטן. אפילו פון אונטערן שעניק האָט מען עס געפונען...

אַזוי האָט אייגנטלעך פּאַסירט א פּאָל, אז איך האָב אין בערגעלאָזט א שטיקל ברויט ביי אייגעם אין א פּאַרשלאָסן קעסטל. האָט עמעצער צוגעגנבעט • דאָס קעסטל איז איך האָב נישט געהאָט אויף אינדערפרי קיין ברויט. עס פלעגן פּאַרקומען פשוט טראגעדיעס, וויל אייגער האָט ביים צווייטן געגנבעט דאָס לעצטע. אייגנטלעך בין איך ביי די וואלצעס אוועקגעפאָלן פון הונגער און איך האָב באשלאָסן צו אַנטלויפן. נאָר אַנטלויפן פון לאגער איז נישט געווען אזוי לייכט, וויל דער לאַגער איז געווען אין וואלד און איז געווען ארומגעצויגן מיט פּאַרשידנפאכיקע דראָטן. איך האָב אַבער געזען, אז אין לאַגער וועל איך נישט קאָנען לעבן, האָב איך באשלאָסן זוכן מיטלען. עס איז פּאַר מיר געווען קלאָר, אז אויב מיר וועלן זיך אליין נישט ראטעווען, וועלן מיר אומקומען, וויל היטלער האָט פּאַרמשפּט יידן אויף פּאַרניכטונג.

זייענדיק אין לאַגער בערך פיר וואָכן, באַשליס איך מיט מיין ברודער און נאָך 4 סאַנדאָמירער צו אַנטלויפן. דעם 15־טן יוני 1943 יאָר, האָבן מיר נאָך דער אַרבעט אויסגעטאָן די אָפּאסקעס און זיך אויסגעמישט מיט די פּאָליאַקן. מיר האָבן באַשלאָסן נישט גיין די גאַנצע צייט מיט די פּאָליאַקן, וויל ביים טירל זינען געשטאַנען וועַרקשוץ און קאָנטראָלירט ביי זיי זיערע אר־

בעטס־שיינען. מיר האָבן באַשלאָסן נאָר אַוועקגיין מיט זיי צוזאַמען פֿון דעם אָרט, ווו עס געפינען זיך די יידן, דאָן פֿאַרשווינדן אין וואלד און לאָזן זיך צו די דראָטן, כדי פון דאָרטן אַנטלויפֿן.

אין וואַלד זיינען פֿלוצלונג פֿאָר אונז אויסגעוואקסן צוויי פֿאַליאַקן, איינער אַן עלטערער און אַ קליינער פון 13 יאָר. ער זאָגט צו אונז: „איר זייט פון געטאָ?" (די פֿאַליאַקן האָבן אונזער לאַגער געוווּסט פֿון געטאָ) פֿאַרשטייט זיך, אז לייקענען האָט נישט געהאָט קיין זין, וויל יידן האָבן נישט געטאָרט אליין זיך באַווּוסט לאַגער. כדי צו געווינען אים, האָבן מיר פֿאַרגעליגט, ער זאָל אונז אריבערפירן פֿאָר באַלוינונג. ער האָט געפֿאַדערט 3000 זל., און געזאָגט, אז אויב מיר באשטייען נישט אויף זיין הילף, וועט ער אונז ווייזן ווו ס'איז אַמלייכטסטן דורכצוגיין די דראָטן און דערפֿאָר פֿאַדערט ער פון אונז גאָרנישט. דערווייל האָבן זיך די דריי יידן, וואָס זיינען געווען מיט אונז צוזאַמען ארויסגעדרייט פון אונז. זיי האָבן זיך אריבערגעכאַפּט אריבער די דראָטן און אַנטלאָפֿן. מיר זיינען געבליבן אַליין מיט פֿאַליאק. זעענדיק דאָס, זיינען מיר באלד אויך צוגעגאַנגען צו די דראָטן און אָנגעהויבן איבער זיי קלעטערן. שטייענדיק שוין אויף די דראָטן, האָב איך באַמערקט פֿונדערווייטנס לייכטן זיך אַ לעמפּעלע און איך האָב געזען, אז עמעצער איז צוגעלאָפֿן צו די דראָטן. גלייכצייטיק האָב איך דערהערט אַ שאָס, נאָכדעם נאָך 4 שאָסן. איך בין צוריק אַראָפּגעשפרונגען פון די דראָטן.

מיר זיינען מיטן ברודער געווען אין אַ פֿאַרצווייפלטער לאַגע. גיין אין לאַגער האָבן מיר מורא געהאַט, וויל מען וועט אונז פרעגן, וו מיר זיינען געווען און מען וועט אונז מאַכן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן פֿאַרשווינדן פון די דריי יידן. אַנטלויפֿן איבער די דראָטן האָבן מיר מורא געהאַט צוליב דער שיסעריי. מיר האָבן באַשלאָסן נישט גיין צוריק אין לאַגער אריין, נאָר גיין צו דער פֿאַבריק.

פון די דראָטן ביז אַהין איז געווען 3 ק'מ. וועג עס וואָלט

אונז געטראָפן עמעצער אויפן וועג, וואָלט אונז געדראָט דער טויט. נאָר קיין עצה איז נישטאָ. מיר גייען צו צו דער פּאָרטיערנע. עס שטייען דאָרטן 2 וועלקשוצן אין פרעגן אונז, פון וואנען מיר גייען. דער ברודער האָט געזאָגט אַן אויסרייד, אַז ער איז אַריין אין וואלד אריין זיך דערלידיקן, דערווייל איז די גרופּע יידן אוועק אין לאַגער, האָט ער געמוזט בלייבן. דער וועלק-שוץ האָט דעם תירוץ נישט געגלויבט ערנסט, אָבער אַזוי ווי ער איז נישט געווען קיין שטרענגער, האָט ער אונז בלויז געגעבן אַ שטראָף, מיר זאָלן נישט גיין אין לאַגער אַריין נאָר מיר זאָלן אַ גאַנצע נאַכט שלאָפן אויפן גראָז.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז פון די דריי אַנטלאָפענע איינער הערשל שפּערלאק אַנגעקומען אין ליציי-אום אין סאַנדאָמיר, ווו ער האָט זיך אומלעגאַל ארומגעדרייט. די איבעריקע צוויי, נוסקע רייכמאן און הערשל רייכמאַן, זיינען הינטער סאנדאָמיר אריינגעפֿאַלן אין די הענט פון דער פּוילישער פּאָליציי, וועלכע האָט זיי דערשאָסן.

עס גייט אַדורך צוויי וואָכן, איך הויב ווידער אָן צו קלערן וועגן אַרגאַניזירן דאָס אַנטלויפן. אַ טייל יידן פון לאַגער האָבן געאַרבעט אויסערן לאַגער. מיר האָבן זיך פארבונדן מיטן פּשאָדאָווניק פון דער גרופּע, ער זאָל אונז בעמען אויף דער דאָזיקער ארבעט, נאָר אין דער לעצטער מינוט קריגט דער פּאָליאַק חרטה. איך וועגד זיך צו אַ פּאָליאַק, וואָס האָט מיט מיר צוזאַמען געאַרבעט ביי די וואַלצן, ער זאָל אונז אריבערפירן דורך די דראָטן. ער איז מסכים דאָס צו טאָן פאַר 1000 זל. נאָר אויפן צווייטן טאָג קריגט ער חרטה, ווייל ער האָט מורא. עס בלייבט אין אויסוועג: פראבירן אליין, אָן קיינעמס הילף.

דערווייל ווערט די פראַגע פון אַנטלויפן וואָס מער באַשווערט. די דייטשן מיט די אוקראינער נעמען אָן מאַס-מיטלען. עס ווערט פאַרשטאַרקט די וואך. ווען די יידן גייען אַרויס פון פאר-

טיערניע נעמט מען זיי צונויף אויף אין ארט און מען לאָזט זיי נישט זיך רירן פון ארט. די יידישע פאליציי נעמט אויך אן שטרענגע מיטלען. ווען מען גייט צו דער ארבעט פון לאגער אין פאבריק, שטייען די פאליציאנטן און קאנטראלירן יעדערן, צי ער איז נישט אנגעטאן, מער ווי עס דארף צו זיין. נישט געקוקט דעם רויף אנטלויפן מענטשן.

עס איז געווען א פאל, ווען 5 יידן זיינען אנטלאפן, האט זיי דערקענט א פאליאק, וואס האט געארבעט אין דער פאבריק. ער האט ווענן דעם געמאלדן דער פוילישער פאליציי, ווען מען זיי איבערגעגעבן די ווערקשוצן און די ווערקשוצן האבן זיי פארן דערשיסן געפיניקט, געברענט זיי הענט און פיס. בלויז איינעם בון זיי, א יינגעלע פון 13 יאר האט מען גישט געשאסן, מען האט אים בלויז אוועקגעלייגט אויף א באנק און געגעבן שמיץ.

צומארגנס, נאך דער עקזעקוציע, ווען מען האט אונז געפירט צו דער ארבעט, האט מען אונז געהייסן ווארטן. מען האט געברענגט דאס אנטוועכץ פון די דערשאסענע און דער יידישער לאגער-פירער משה בראנשטיין האט פאר אונז געהאלטן אזא דרשה:

— זעט, ווער עס ווען ווילן צו אנטלויפן, ווען האבן אזא סוף! דאך האב איך באשלאסן נישט קוקן אויף דעם און אנטלויפן. עטלעכע טעג פארן אנטלויפן, ליגנדיק אויף דער פריטשע, נאך דער נאכט-זמיאנע, הער איך, ווי עס קומט אריין אין אונזער בראק דער ד"ר קאפלאן פון קלעמענטאוו און זאגט, אז ד"ר בראנדט, דער פירער פון די ווערקשוצן, האט ארויסגעגעבן א פארדענונג, אז ווער עס ווען אנטלויפן, ווען נישט ווערן דערשאסן, נאר מען ווען אים אויפהענגען. די געהאנגענע ווילן הענגען 3 טעג אין לאגער. נאר איך קוק נישט דערויף.

11. מיר אנטלויפן

צוזאַמען מיט מיין ברודער און נאָך דרײַ מאַן פון לאַגער אַנטלויפן מיר 11 אזײגער בײַנאַכט. און עס איז אונז געלונגען.

פאַרן אַנטלויפן האָב איך זיך פאַרזאָרגט מיט אַ פּלאַן פון דער געגנט. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן שטעט און ספּעציעל אויסמיידן ראַדאָם. די געגנט ארום איז געווען געפערלעך, ווײַל עס האָבן דאָרטן געווינט פאָלקס-דײַטשן. אָפּגייענדיק עטלעכע שעה, זײַנען מיר אַרויס אויף אַ לאַנקע. מיר זײַנען צוגעקומען צו דער ערשטער כאַטקע. אײַנעם פון אונז, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ קריסט און גערעדט גוט פּויליש, האָבן מיר ארויסגעשיקט, ער זאָל פרעגן דעם וועג אויף זוואלין. ער איז געווען א גרויסער פּחדן אַן איז צוריקגעקומען מיט אַ תירוץ, אז מען שלאָפט, אז מען וויל אים נישט ענטפערן. מיר האָבן גענומען ווייטער גיין איבער דער נאַסער לאַנקע. מיר זײַנען ארויס אויף דער באַן־ליניע. בײַ זער ליניע איז געשטאַנען א זויסע כאַטקע. שיקן מיר ווייטער דעמזעלביקן. קומט ער ווייטער מיט אַ תירוץ, אז דאָרטן איז פאַראַן אַ הונט. עס האָט זיך ארויסגעווײַזן, אז קיין הונט איז נישטאָ. איך האָב אויפגעוועקט דעם באלעבאס און געפרעגט דעם וועג אויף זוואלין.יענער האָט אונז אויפמערקזאם געמאַכט, אז מיר זאָלן נישט גיין מיט דער באן־ליניע. מיר האָבן אָבער געבלאָנדזשעט און אַנשטאָט צו גיין פאָרויס האָבן מיר דערזען די ליכטער פון וואָקאָל אין פיאַנקי, האָבן מיר ווייטער געגומען גיין צוריק. אזוי האָבן מיר געבלאָנדזשעט אַ גאַנצע נאַכט, ביז עס האָט אנגעהויבן צו טאָגן. מיר זײַנען פונקט צוגעקומען צו אַ דאָרף. מיר זײַנען

שנעל פֿארבײַ דאָס דאָרף און אריין אין אַ פֿעלד פֿון קאָרן נאָענט פֿון דאָרף. און אלע פֿינף האָבן מיר זיך אריינגעלייגט אין קאָרן אַריין.

אַ סך מענטשן זיינען פֿאַרבײַגעפֿאָרן נאָענט פֿון אונז. נעבן קאָרן איז געוואָקסן פֿראָסע. אין פֿראָסע איז מיטאָגצייט פֿארבײַ-געפֿאָרן אַ פֿרוי מיט אַ שגצל און דער באַלעבאָס פֿון פֿעלד האָט זיי געפֿאָקט, ער האָט א געשריי געטאָן: „איר וועט שוין האָבן אייערס, קריכט ארויס פֿון דאָנען". מיר האָבן געמיינט, אז דאָס מיינט ער אונז, נאָר באַלד האָבן מיר זיך אַריינטירט, ווייל די גויִע האָט אָנגעהויבן וויינען און בעטן: „הער בראָדאוסקי, זייט מוחל".

אַזוי זיינען מיר איבערגעלעגן אַ גאַנצן טאָג. וועז עס איז שוין געווארן טונקל, זיינען מיר אַרויס און אָנגעהויבן גיין. אויפן וועג האָבן מיר געפֿרעגט אַ פויער, ווי וויט עס איז פון פּיאָנקי, האָט ער געענטפֿערט, אז 6 ק׳מ, און וועז מיר האָבן אים געפֿרעגט צי מיר גייען גוט, האָט ער געזאָגט, אז מיר גייען אין דער ריכטונג קיין פּיאָנקי (ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז מיר זיינען יידן). מיר פֿרעגן אים, צי ער האָט ברויט, נאָר ער האָט גאָרנישט געהאָט. ער האָט אונז געשילדערט, וו מיר זאָלן גיין. מיר האָבן זיך מיט אים געזעגנט און אַוועק. מיר זיינען דורכגעגאַנגען דעם דאָרף און צוגעקומען צו אַ וואַלד. ביים ראַנד פון וואַלד זעען מיר סי-לועסן פון צוויי מענטשן. מיר דערענטערן זיך צו זיי. ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס זיינען אַ פויער מיט אַ פויערטע פון דעם דאָרף, וואָס גייען פון שניט. מיר זיינען שוין געגאַנגען צוזאַמען. דערווייל איז דער סאַנדאָמירער ייד, וואָס האָט אויסגעזען, ווי אַ פּאָליאַק, פֿאַרשוווּנדן.

מיט די פויערים זיינען מיר געגאַנגען אַ שטיקל וועג. שפּעטער האָבן זיי אונז געשילדערט, וו מיר האָבן צו גיין. אזוי זיינען מיר געקומען אין אַ גרויס דאָרף. מיר זיינען דורכגעגאַנגען דאָס גאַנצע דאָרף, זיינען מיר אריין אין אַ כאַטע צו אן אַלטן

פּויער און פּויערטע. מיר פּרעגן זיי דעם וועג קיין זוואָלין. מיר האָבן אים געבעטן, ער זאָל אונז געבן עפּעס צו עסן. ער האָט אונז געגעבן ברויט מיט מילך און קיין געלט האָט ער ביי אונז נישט געווואָלט נעמען. מיר וועלן געווויער, אז דאָס דאָרף הייסט מיעצטשישאוו און מיר גייען ווייטער. מיר בלאָנדזשען עטלעכע שעה אין וואַלד. מיר הויבן אָן צוריק צו גיין, ווייל מיר זעען, אז פון וואלד קאָן מען נישט אַרויסגיין. מיר גייען צוריק און מיר קומען אין דעמזעלבן דאָרף. מיר קלאָפּן אָן ביי אַ פויער און פּרעגן דעם וועג קיין זוואָלין. דער פּויער הויבט אָן 'שילדערן, וווּ מיר זאָלן גיין אוּן וועט מיר בעטן אים, ער זאָל אונז וויזן אזא וועג, מיר זאָלן קאָנען אויסמיידן די שטאָט, זאָגט ער אונז, אז מיר זאָלן גיין דורך דער לאָנקע, פּאַרביי דעם יידישן קירקוט. נאָכדעם, זאָגט ער, איז פּאראן אַ דאָרף זשיעלאנקע, וואָס געפינט זיך שוין אויף דער צווייטער זייט פון זוואָלין. ער האָט אונז געשילדערט, אַז אויפן בארג, וווּ עס וואקסט גראבינע, ווויינט אין אַ כאַטקע אָן אלמנה, מיר זאָלן ביי איר פּרעגן, וועט זי אונז וויטער וויזן דעם וועג.

מיר גייען לויט דעם אָנגעוויזענעם אַדרעס. מיר זיינען צוגעקומען צו דער כאַטקע און מיר פּרעגן זיך דעם וועג. די אלמנה זאָגט, אז נישט ווייט איז אַ דאָרף יעדלאנקע. אין יעדלאנקע קע קומט מען צו צו אַ פּויער אוּן מיר פּרעגן ביי אים אויף דעם וויטערדיקן וועג. ער זאָגט, אז לינקס פּירט דער וועג קיין קאָרטשווקא אוּן ווען מיר געזעגענען זיך מיט אים, זעען מיר נעבן זיין כאַטקע אַ סאַד מיט ווייבל, פּרעגן מיר אים, צי מען קאָן אָפּרייסן אביסל ווייבל, זאָגט ער: „ביטע זייער". ער האָט אונז אוודאי אָנגענומען פּאַר פּאַרטיזאַנער. מיר גייען ווייטער קיין קאָרטשווקא. מיר גייען שנעל אדורך דאָס דאָרף. דאָס דאָרף איז דאָס לעצטע פּאַר זוואָלין. ווייטער קאָנען מיר ניט גיין, ווייל עס איז שוין טאָג. גייען מיר אריין אין א פעלד פון קאָרן און מיר

לייגן זיך אין פירן אַוועק. מיר ליגן אַזוי, ביז וואַנען עס וועלט טאָג.

עס הויבן אָן צו פאָרן אויטאָס. אַרום 8 אַזייגער קומט דער פויער אויף זיין פעלד און הויבט אָן צו שנייַדן די תבואה. און יעדער שניט פון דער קאָסע איז פונקט ווי ער וואָלט מיר געשניטן דאָס האַרץ. נאָר עס געשעט אַ נס. עס הויבט אָן צו רעגענען און די פויערים הויבן אָן אַוועקצוגיין פון די פעלדער. אַזוי ליגן מיר ביז אויפדערנאַכט. אויפדערנאַכט הויבן מיר זיך ווייטער אויף אונ מיר גייען איריין אין אַ טאָרף־פעלד. אויף דעם פעלד איז געוון פול וואַסער. מיר זינען אַריינגעפאַלן אין וואַסער, געוונען אייגעוויקט.

אַזוי זינען מיר געגאַנגען, ביז וואַנען מיר זינען אַרויס פון די טאָרף־פעלדער. מיר גייען ווייטער איבער די פעלדער אין פלוצלונג ווי פון אונטער דער ערד וואַקסט אַרויס פאָר אונז אַ 13־יעריק שגצל אונ זאָגט גלייך: „איר זענט פון לאַגער?" ער איז געווען אָרנטלעך, ער האָט אונז געוויזן דעם וועג אויף זשיטאָמיר אונ לויט זיין אָנווייזונג זיינען מיר געגאַנגען. מיר זיינען אַנגעקומען אויף אַ פעלד פון ריבן. מיר האָבן געגעסן ריבן, ביז וואַנען מיר זיינען צוגעקומען צו אַ דאָרף. און אין דאָרף לייכט זיך, מען לאָכט מען רעדט. מיין ברודער גייט אַריין און פרעגט, וווּ מען גייט קיין זשעלאָנקע. זיי ווייזן אונז דעם וועג. מיר קומען קיין זשעלאָנקע.

דאָרט פרעגן מיר דעם וועג קיין יעשענייץ. איך מיטן ברודער האָבן געוואָלט גיין קיין גאָזשליץ, נישט ווייט פון קלעמענטאָוו, וווּ עס איז ביי אַ פויער געווען באַהאַלטן כיל לעדערמאַן פון קלעמענטאָוו. פרעגן מיר ביים פויער דעם וועג קיין יאַשענייץ. מיר בעטן אים ער זאָל אונז געבן עפּעס עסן. די פויערטע אנטשולדיקט זיך פאָר אונז. וואָס זי קאָן אונז נישט אַריינבעטן אין שטוב אַריין, ווייל מיר זינען יידן. זי האָט אונז אַרויסגעמראָגן אַ גרויסן טאָפּ מיט מילך און געבייטלט ברויט, אַז עס האָט געסטאָ־

עט פֿאַר אַלעמען. ביים געזעגענען זיך, וועט איך פֿרעג איר, וויפֿל עס קומט איר, זאָגט זי, עס זאָל אונז זיין צו געזונט און קיין געלט וועט זי נישט נעמען. איך האָב איר שטאַרק געדאַנקט און מיר זיינען אַוועק. זי האָט אונז געזאָגט אַז מיר וועלן נאָך דורכגיין זשיעלאָנקע 2.

מיר גייען אַדורך זשיעלאָנקע 2 און נאָכדעם גייען מיר אַריין אין אַ וואַלד. נאָכן וואַלד איז דאָ אַ דערפֿל באַרצי. מיר קלאַפֿן אָן ביי אַ כאַטע, קומט אַרויס אַן אַלטע פֿויערטע, זאָגט אונז, וו מיר זאָלן גיין, גיט אונז אַ שטיק ברויט און מיר גייען ווייטער.

מיר קומען אין דאָרף יאשענייעץ. דאָרט איז פּאראן אַ פּריצישער הויף. מיר גייען צו צו אַ פֿויערשער כאַטע און פֿרעגן דעם פֿויער אויפֿן וועג קיין וואַלא־סאַלעצקא. מיר בעטן אים מילך, ענטפֿערט ער, אַז ער האָט נישט קיין מילך. מיין ברודער האָט זיך אַרויס־געכאַפּט: „עס מוז זיין". דער פֿויער האָט זיך דערשראָקן, ער האָט געמיינט, אַז מיר זיינען פּאַרטיזאַנער און געגעבן אונז מילך — בלויז סמעטענע, געפֿרעגט, צי מיר ווילן נאָך. פּאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיך נישט אָפּגעזאָגט. קיין געלט פּאַר די מילך האָט דער פֿויער נישט גענומען און מיר זיינען געגאַנגען ווייטער. מיר זיינען געקומען קיין וואַלא־סאַלעצקא. אין דאָרף וואַלא־סאַלעצקא, דזיור־קאָוו, סלוטשין האָט מען אונז גוט אויפֿגענומען. נישט ווייט פון סלוטשין האָבן מיר ליגנדיק אין וואַלד געזען דורכרייטן אַכט זשאַנדאַרמען אויף פֿערד. דער ברודער מיט די איבעריקע זיינען געשלאָפֿן. זיי האָבן אונז נישט באַמערקט. אַזוי זיינען מיר געלעגן אין וואַלד ביז אויפֿדערנאַכט. אויפֿדערנאַכט האָבן מיר אָנגעהויבן גיין.

מיר זיינען געווען נישט ווייט פון שטעטל טאַרלווו. אַ פֿויער האָט אונז געגעבן ברויט און אונז געוויזן ווי אויסמיידן די שטאָט טאַרלווו. מיר זיינען געגאַנגען דורך פֿעלדער און מיר זיינען פּאַרט צוגעקומען צו דער שטאָט. מיר זענען דעם קאָשטשאָל. הינטער דער שטאָט שטייט אַ ווינטמיל. מיין ברודער זאָגט, מיר זאָלן אַריין

דאָרט אַהין און איבערבלייבן איבערן טאָג. אָבער איך האָב נישט געוואָלט.

איך באַשליס, אַז מיר מוזן נאָך די הינטיקע נאַכט דורכגיין די שטאָט. מיר גייען דורך די הינטערגאַסן פון דער שטאָט. מיר זיינען פֿאַרביגעגאַנגען פֿאַרביי שאָפּעס און מיר קומען צו אַ פּלאַץ הינטער דער שטאָט. דאָרט איז געווען אַ שטאָטישער ברונעם און נעבן ברונעם אַ טאָוול אויף דייטש. „טאַרלוון, דיסטריקט ראַדאָם, קיין אָזשאַראָוו 14 ק״מ. מיר גייען וויטער אויף דעם שאָסיי טאַרלאָוו—אָזשאַראָוו. די הינט בילן, מיר גייען זייער שנעל. די נערוון האָבן אונז געטראָגן. מיר זיינען אַדורך די שטאָט און מיר גייען וויטער. דער וועג גייט צוישן וואַלד פון ביידע זייטן שאָסיי.

אַזוי זיינען מיר אַדורכגעגאַנגען 5—6 ק״מ נאָך טאַרלאָוו און מיר זיינען אַריין אין וואַלד. דאָרט זיינען מיר אָפּגעלעגן אַ גאַנצן טאָג, אויפֿדערנאַכט האָבן מיר אַנגעהויבן גיין וויטער. מיר זיינען צוגעגאַנגען צו אַ דאָרף. מיר האָבן געפֿרעגט דעם וועג קיין אָזשאַראָוו. קיין ברויט האָט מען אונז נישט געגעבן. אַזוי ווי מיר גייען, האָט אַנגעהויבן דונערן און בליצן. עס האָט אַנגעהויבן צו רעגענען.

מיר האָבן גאָרנישט געזען. מיר זיינען געוואָרן אַדורכגעווייקט. נאָר אַ בליץ האָט אונז באַלויכטן דעם וועג. אַזוי זיינען מיר צוגעקומען 2 ק״מ פֿאַר אָזשאַראָוו. מיר זיינען צוגעגאַנגען צו אַ כאַטקע, אַנגעקלאַפּט, דאָרט האָט געווויינט אן אלמנה. מיר האָבן געקויפט ביי איר מילך, אייער, געפֿרעגט, ווי אַזוי מיר זאָלן אויסמיידן אָזשאַראָוו, זי האָט געשילדערט ווי אַזוי מיר זאָלן גיין דורך די פעלדער און אויסמיידן די שטאָט. מיר זיינען צוגעקומען צום דאָרף גראָכאָטשיצע. מיר זיינען אַריין צו אַ פּויער. ער גיט אונז ברויט מיט מילך און שילדערט אונז, ווי מיר זאָלן גיין. מיר זיינען אַנגעקומען אין דאָרף פּילישאָוו. איך האָב דאָרט געהאַט

אַ באַקאַנטן פֿון אונזער קאַנט, וואָס האָט חתונה געהאַט אין דעם דאָרף.

מיר זיינען געקומען צו אים און געבעטן, ער זאָל אונז אַרײַנלאָזן אויף בייטאָג. ער האָט געזאָגט, אַז עס איז אוממעגלעך, ווײל ער איז דער סאָלטיס פון דאָרף און ער ווײנט צוזאַמען מיט זײַנע שוואָגערס. צוליב דעם גייען מיר צו צום וועלדל, כדי איבערזיין דאָרט דעם טאָג. אונזערע צווײ באַגלייטער האָבן זיך אָפּגעטיילט און זיינען אַוועק קיין סאַנדאָמיר. אין וואַלד זיינען געקומען שיקסלעך קלייבן שוואַמען. זיי גייען האָרט אַדורך נעבן אונז, נאָר על פּי נס האָבן זיי אונז נישט געזען. מיר ליגן ביז אויפֿדערנאָכט און שפּעטער הויבן מיר אָן צו וואַנדערן. מיר קומען קיין מיענדזיגאָרוש־סקאָלא, ווו איך האָב פֿריער געאַרבעט. מיר זיינען געקומען אַנהייב אַוונט. מיר זיינען אַדורכגענאַנגען דעם דאָרף. איך גיי פֿאַרבײַ דער שטוב, ווו איך פֿלעג אַרײַנגיין, ווו עס האָבן געווויינט יידן.

עס קומען מיר אָן שוועָרע געדאַנקען אין קאָפּ. מיר קומען אין דאָרף גאָלעמביאָוו, דאָרט גיי איך צו צו אַ ראַטע און פֿרעג אויף דער ווויונג פון מיינעם אַ באַקאַנטן. איך בעט אים אַביסל עסן. ער זאָגט אונז אָפּ.

אין סאַנדאָמירער קרייז ווערט אונזער לאגע ערגער. די פּויערים האָבן נישט געוואָלט געבן קיין ביסל וואַסער. זוי מיר זיינען אַרויס פון דאָרף, הערן מיר געזאַנגען פון שיכורים. מיר האָבן זיך אַרײַנגעלייגט אין תבואה און ווען עס איז געוואָרן שטיל, זיינען מיר אַרויף אויף דעם הויפּט־טראַקט, וואָס פֿירט קיין קלעמענטאָוו.

אין אַ קורצער צייט זיינען מיר אַנגעקומען קיין גאָזשליץ, דאָרטן זיינען מיר צוגעגאַנגען צום פּויער, ווו אונזער באַקאַנטער ייד איז געווען באהאַלטן. מיר האָבן אַנגעקלאָפּט. דער פּויער האָט נישט געזען געטפֿערט. מיר פֿרעגן זיך אויף דעם יידן, זאָגט ער, אַז יענער איז אַוועק, ווייל מיט אַ נאַכט פֿריער איז

אין דאָרף געווען זשאנדארמעריע אָדער אַרעסטירט 2 באָנדיטן, האָט זיך דער ייד דערשראָקן און איז אַוועק. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פויער האָט אונז אָפּגענארט, דער ייד איז ביי אים יאָ געווען. ער גיט אונז ברויט און מילך. מיר בעטן אים, ער זאָל אונז לאָזן איבערנעכטיקן, נאָר ער ווייל נישט. מיר זיינען אַוועק וויטער.

מיר קומען צו אַ צווייטן פויער פון דאָרף, ער דערציילט אונז אויך די מעשה ווען זשאנדארמעריע און וויל אונז נישט לאָזן ביי זיך אפילו איין טאָג. מיר ווארן געצוווּנגען צו גיין אויף אַ גאַנצן טאָג אין פעלד אריין. בייטאָג לעבן מיר איבער שרעק. מען שניידט פונקט די תבואה. ביינאַכט גייען מיר וויטער צו דעם פויער, ביי וועלכן עס איז געווען דער ייד באָהאַלטן. דער פויער גיט אונז זיך, א ראזיר־מעסער און אויף דער נאַכט ראזירן מיר זיך אָפּ.

צומאָרגנס גייען מיר אין פעלד. מיר ליגן א גאַנצן טאָג אין תבואה. די דריטע נאַכט לאָזט אונז דער פויער נישט אריין, ווייל ער זאָגט, אז אַ שוועסטער איז צו אים געקומען. מיר פאַרלאָזן דאָס דאָרף און גייען וויטער. מיר גייען אריין אין צווייטן דאָרף צו אונזערס אַ גוטן באַקאַנטן. מיר קומען אריין צו אים אין שטוב אריין. איד פאַרגלייך זייער לאַגע מיט אונזערער. זיי שלאָפן אין די בעטן און אונז יאָגט מען ווי די הינט. דער פויער איז אַ רייכער. ער גיט אונז עפּעס צו עסן, נאָר ער דערלויבט אונז נישט צו זיין ביי זיך אין טאָג.

מיר גייען צו אַ צווייטן פויער אין אַ צווייטן דאָרף, דער פויער האָט אַמאָל צוגעזאָגט מיין ברודער, אז ער וועט אים ביי זיך האַלטן. דאָס דאָרף, ווו דער פויער ווינט, איז 2 ק׳מ פון קלעמענטאָוו. מיר קומען צו אים ביינאַכט. עס רופט זיך אָפּ זיין פרוי: „ווער איז?", זאָגן מיר: „דער שניידער פון קלעמענטאָוו". זי זאָגט אונז, אז דער מאַן איז נישטאָ אינדערהיים, זי וועט נישט עפענען. די פויערטע הויבט אָן צו ווייגען, זי זאָגט, אז איר מאַן קען נישט קיין יידן, זי וועט נישט עפענען. די סיבה פון דעם, וואָס זי האָט

אונז אַזוי אויפגענומען איז געווען דאָס, וואָס אין שכנות מיט איר ביי אַ צווייטן פויער איז געווען באַהאַלטן אַ פּאַרפּאַלק, וואָס האָט איבערגעלאָזט אין אַ בונקער אין וואַלד זייערע קינדער. דער גירי־קער פויער האָט געהאט פון זיי אַ גרויסן מאַנטעק: אַ מעטער פּעפּער, בוימוואל און אנד. סחורות. כדי צונעמען דעם מאַנטעק און פּטור ווערן פון זיי, האָט ער אונטערגעצינדן די סטאַדאָלע וווּ זיי זיינען געווען, אַזוי, אַז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן. דאָס פּאַר־פּאַלק איז געווען אין אזא פּארצווייפלטער לאגע, אז זיי האָבן זיך אליין געמאַלדן צו דער פּאָליציי פונקט אין דעם טאָג, וועו מען האָט ליקווידירט דאָס געטא אין סאַנדאָמיר, ד. ה. דעם 15־טן מאי 1943.

דעם זעלבן אָוונט זיינען נ. ס.־זעטניקעס באַפאַלן דעם פּאָטע־רונעק פון דער גראַנאַטאָוער פּאָליציי, וווּ דאָס פּאַרפּאַלק איז גע־זעסן. זיי האָבן דאָרט געוואָלט צונעמען געווער. די פּאָליציי האָט זיי געבעטן, זיי זאָלן דאָס נישט טאָן, מאַטיווירנדיק דעָרמיט, אז זיי האָבן אַ באַפעל צו שיסן די יידן. די נ.ס.זעטניקעס האָבן געזאָגט, אַז זיי וועלן זיך אליין געבן אַן עצה מיט די יידן. זיינען אריין צו זיי אין קאַמער און זיי געשאָסן. דערפאַר האָט דער פויער, צו וועלכן מיר זיינען געגאַנגען, מורא געהאַט האָבן צו טאָן מיט די יידן.

וועגן דעם האָבן מיר זיך שפּעטער דערוווּסט. איידער דאָס פּאַר־פּאָלק האָט זיך איבערגעגעבן דער פּאָליציי, האָבן זיי אָנגעשריבן אַ בריוו צו זייערע קינדער (זיי האָבן געמיינט, אז די קינדער האָבן זיך גערַאַטעוועט אין ליצייאום). אין בריוו האָבן זיי איבערגעבעטן די קינדער, אַז זיי האָבן אלץ געטאָן, זיי זאָלן קאָנען לעבן, נאָר עס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. וועגן דעם בריוו האָט מיר שוין נאָך דער באפרייונג דערציילט אייגער, אַ געוויסער לעדערמאַן, וואָס איז געווען אין ליצייאום.

מיר זיינען ווייטער געגאַנגען זוכן גליק. מיר זיינען געקומען אין א צווייטן דאָרף צו אַ באַקאַנטן. אָבער ער האָט אַ געשריי גע־טאָן: „אַנטלויפט שוין, ווייל די פּאָליציי דאַרף אָנקומען". זיין פרוי

האָט דורכן לופטשיק אונז דערלאַנגט אַ שטיקל ברויט. מיר זיינען געווען צוויי וואָכן אין וועג. מיר גייען נישט וויסנדיק ווי זיך אָפּצושטעלן. מיר גייען פֿארבי דער כאַטע, ווו מען האָט אונז שפּעטער אריינגעלאָזט און ווי מיר האָבן דערוואַרט די באַפֿרייונג. מיר מיידן אויס די כאַטע אָון גייען וויטער. איינמאָל זיינען מיר צוגעקומען צו אַ הויפיש פּעלד פון געראשטן. ס׳איז געווען אַ הייסער טאָג. מיר זיינען געלעגן גלייך אויסגעצויגן, זיך נישט געירט פון אָרט.

אויפֿדערנאכט גייען מיר אין אַ צווייטן דאָרף גאסלאָווויצע. דאָרט האָט געווויינט אַ באקאַנטער פֿויער, וואָס האָט מיר אמאָל צוגעזאָגט, אז אויב זיין פֿרוי וועט באשטיין, וועט ער אונז האלטן. דאָס דאָרף איז אונז אומבאקאַנט. מיר פֿרעגן זיך אויף דעם פֿויער. מיר גייען פֿאַרבי חרובע הויזער אָן טירן און פענצטער. מיר שטויסן זיך אָן, אַז דאָ האָבן געווויינט יידן. מיר קומען צו דעם פֿויער, מיר קלאַפֿן אָן ביי אים. ער פרעגט, ווער איז עס. ער זאָגט אונז, מיר זאָלן צווואַרטן, ער גייט אונז עפענען. מיר וואַרטן אין דרויסן. מען שטייט לאַנג, מיר קלאַפֿן וויטער, ער איז וויזט אויס אנטשלאָפֿן געווארן. ענדלעך עפנט ער אונז. מיר בעטן אים, ער זאָל אונז באהאַלטן, אז מיר ווילן נישט בלאָזינם. ווען ער האָט זיך דערוווסט, אז מיר האָבן זיך אויף אים געפרעגט אין דאָרף, זאָגט ער אונז, אז ער האָט אונז מורא איצט צו האַלטן. דאָן האָבן מיר זיך מיט אים אָפּגערעדט, אז אויף בייטאָג וועלן מיר אַוועקגיין און אויב איבערן טאָג וועט קיינער אויף אונז נישט פרעגן, וועלן מיר קומען צו אים ביינאכט. ער האָט אונז פארקויפט רויע אייער מיט ברויט.

מיר זיינען ארויס אין אַ פעלד פֿון ווייץ. אַזוי ליגן מיר אַ גאַנצן טאָג, אויפֿדערנאַכט קומען מיר צוריק. מען האָט אונז איבערגעלאָזט עסן. מיר האָבן געהאָפט, אז מיר וועלן דורך אים קאָנען ארויסנעמען סחורות, וואָס מיר האָבן געהאָט באַהאַלטן ביי פּאָליאַקן. ער האָט אונז צוגעזאָגט, אז ער וועט אונז מאַכן א סכרן

אונטער דער ערד. ער האָט אונז אריינגעפירט שלאָפן אין דער סטאַדאָלע.

דאָס איז געווען די ערשטע נאכט, ווען מיר זיינען מענטשלעך אנטשלאָפן געוואָרן נאָכן אנטלויפן פון לאגער. עסן האָט מען אונז געגעבן דאָ זייער ווייניק. אויפן צווייטן טאָג איז אונזער באלעבאָס אריין צו אונז אין סטאַדאָלע און געפרעגט, ווען מיר וועלן גיין נאָך דער סחורה. אַזוי ווי איך האָב נישט געוווסט דעם פּרייז פון סחורות, האָב איך אים געזאָגט, אז איך וועל אים ברענגען 10 מעטער צייג אויף אנצוגן. איך האָב עס געשאַצט אין דער ווערט פון 2000 זל. עס איז אָבער ווערט געווען 4000 זל. ער פֿאַרלאַנגט פון אונז, מיר זאָלן שוין ברענגען די צייג און אויסער־דעם זאָלן מיר אים ברענגען סחורה אויף אַ גוטן אָנצוג. איך שלעפּ אָבער אָפּ מיטן גיין, ווייל איך האָב זיך געוואָלט אָפּרופן. און ביי זיך האָב איך באַשלאָסן, אז מער וועל איך זיך צו אים נישט אומ־קערן.

פרייטיק אויפדערנאכט זאָגן מיר, אַז מיר גייען נאָך דער סחורה. מיר געזעגענען זיך מיט אים. אינדרויסן האָט געריעגנט. מיר זוכן ווייטער אַ ניי אָרט. מיר האָבן געהאָט אַ באַקאַנטן פּויער אין פּאָסטראָנע, האָט אונז געצויגן צו אים. מיר גייען צו דעם פּויער.

מיר קומען אַריין אין דאָרף, פרעגן זיך אויף אים. דאָס דאָרף איז גרויס. ביז מיר דערפרעגן זיך איז שוין טאָג. מיר קלאָפּן אָן ביי דער כאַטע. זיין ווייב זאָגט, אז ער איז נישטאָ אינדערהיים. מיר דערמאָנען איר, ווער מיר זיינען, אָבער עס העלפט נישט. זי דרייט זיך אויס מיט אַ תירוץ, אז אזוי ווי דער מאַן איז נישטאָ אינדער־היים, האָט זי מורא אונז אריינצולאָזן. מיר זעען, אז עס איז נישטאָ קיין עצה, מיר לאָזן זיך גיין אויף אַ צווייטן אָרט. דערווייל הויבט זיך אָן דאָס דאָרף צו ווענקן. קיין תבואה איז ארום דעם דאָרף נישט געוואַקסן. מיר האָבן זיך נישט געהאָט וווּ צו באהאַלטן. אַזוי ווי איך האָב נישט געווסט געגנוי, ווו דער צווייטער פּויער ווינט, בין איך געגאַנגען צוריק צו דער ערשטער פּויערטע נאָכאָמאָל איבערפרעגן

דעם וועג. אינדעם זע איך, אז די פּויערטע גייט ארויס פון דער כאַטע. ווייסט אויס דער מאַן האָט זי ארויסגעשיקט, זי זאָל אונז צוריקרופן.

מיר זיינען אריין אין קיכל. זי גיט אונז מילך מיט ברויט. ער גייט ארויס צו אונז. ער האָט זיך מיט אונז דערפרייט. ער באַשטייט, מיר זאָלן בלייבן ביי אים אויף אַ טאָג. ער פירט אונז ארויף אויף אַ בוידעם מיט היי, גיט אונז אַ קאַץ אויף צודעקן. איבערן טאָג גיט מען אונז עסן, בעסער ווי אין אַ פּענסיאָנאַט. אויפֿדערנאַכט זאָגן מיר, אז מיר ווילן נישט ארויסגיין שבת אויפֿדערנאַכט, כדי נישט צו זיין זונטיק אין וועג. ער דערלויבט אונז זיין נאָך אַ טאָג ביי אים. מען גיט אונז זייער גוט צו עסן. ער דערציילט אונז, אז פּויערים האָבן אים איבערגעגעבן, אַז צוויי מענטשן האָבן זיך געפרעגט אויף אים. ווען מיר לייגן אים פּאָר, ער זאָל אונז האַלטן, זאָגט ער, אַז דאָס קאָן ער נישט, ווייל עס דאַרף קומען זשאַנדאַרמעריע נאָך קאָנטינגענטן. מיר פרעגן זיין ווייב, וויפל איר קומט פּאָר די צוויי טעג. זי זאָגט, אַז 150 זל. דאָס עסן, וואָס זיי האָבן אונז געגעבן, איז מער ווערט געווען פון 150 זל. ער גיט אונז נאָך אַ שטיקל ברויט אויפן וועג און מיר גייען אַוועק.

מיר האָבן געהאַט אַ באַקאַנטן פּאָליאק אין ווינזאָוויצע, עדוואַרד ראַטקאָווסקי, וועלכער פלעגט קומען צו אונז אין געטאָ און צוגעזאָגט אונז, אז ער וועט אונז העלפן. באַזונדערס האָבן מיר געווונטשן, אַז אין דעם דאַרף האָבן זיך אויסבאַהאַלטן עטלעכע יידישע פאַמיליעס. מיר זיינען אַהין געגאַנגען. אויפן וועג האָבן מיר אָפּגעטרעטן אין אַ דאַרף, וווּ עס האָט געווויינט א באַקאַנטע פּויערישע פאַמיליע. מיר קלאָפּן אָן — עס קומט אַרויס די פּויערטע. און ווי זי דערזעט אונז הויבט זי אָן איבערגעשראָקן צו שרייען: „גייט, גייט". זי האָט אונז נישט געלאָזט קיין מינוט שטיין אויפן אָרט און מיר זיינען אַוועק. קיין וויענאַוויצע איז געווען ווייט. מיר

האָבן געזען, אַז דורך דער נאַכט וועלן מיר נישט אָנקומען אין דעם דאָרף.

מ׳ר האָבן באַשלאָסן אריין אין וואַלד, זיין דאָרט אַ גאַנצן טאָג און ערשט אויפן צווייטן אויפדערנאַכט גיין אהין. אזוי האָבן מיר טאַקע געטאָן... אויפדערנאַכט גייען מיר ווייטער. אין אַ דאָרף פאר וויענזאָוויניצע האָבן מיר אָנגעקלאָפט ביי אַ פּויער, ער זאָל אונז געבן צו עסן. האָט ער אונז געגעבן ברויט, קיין געלט האָט ער נישט געוואָלט נעמען. מיר זיינען אַוועק ווייטער, אדורך פּאַרביי אַ צווייטן דאָרף. עס האָט אונז עמעצער באַמערקט. מען האָט אויף אונז אָנגעריצט הינט.

12. מיר זוכן א באהעלטעניש

ענדלעך קומען מיר אָן קיין וויענזאָוניצע. מיר האָבן באַשלאָסן נישט צו פרעגן זיך אויפן פויער, נאָר פרעגן זיך אויף אַ פּאָלקס־לערערין, וואָס האָט ביי אים געווינט. מיר קלאָפּן אָן אין דער כאַטע, זאָגט אונז זייַן מוטער, אז דער זון איז נישטאָ אינדערהיים. מיר בעטן איר, זי זאָל אונז געבן אַ שטיקל ברויט, ענטפערט זי, אז זי האָט נישט.

דערווייל גייען אַרויס אירע צוויי זין, וואָס זיינען געשלאָפן אין דער סטאָדאָלע. זיי האָלטן אין דער האַנט צוויי שטעקנס. נאָר ווען זיי האָבן אונז דערזען, האָבן זיי אונז דערלאַנגט די הענט, זיי האָבן אונז געהייסן זיך לייגן אויפן בוידעם. אינדערפרי וואַרטן מיר לאַנג אויפן עסן. ענדלעך קומט אריין דער שגץ. ער ברענגט אונז אַ שטיקל ברויט מיט צוויי אייער, קיין געקעכטס נישט, וויל די מוטער האָט אונז נישט געוואָלט געבן קיין עסן. זי האָט געמיינט, אַז מיר ווילן בחינם. מיר האָבן דעם שגץ געגעבן 500 זל. און דאָס האָט געהאָלפן. אין אַ טאָג אַרום האָב איך אים אַרויפגעבעטן אויפן בוידעם און געפרעגט אים, וויפל ער וויל פאַר א מאָנאָט געהאַלט. ער האָט געפאָדערט 4000 זל. אַ מאָנאָט. אין יענער צייט איז עס געווען אַ גרויסע ציפער. מיינע קוזינע זיינען געווען פאַלגנדיקע: ביי עטלעכע פאַליאַקן האָבן מיר געהאָט באַהאַלטן מאַנופאַקטור־סחורות. אייניער פון זיי איז פארן קריג געווען סטאַראָסטע אין סאָנדאָמירער פּאָוויאָט, דער צווייטער אַ פּראָקוראָר אין ראדאָמער געריכט, דער דריטער איז געווען אַ סעקרעטאַר אין ראַ־

דאמער געריכט, דער פירטער איז געווען סאניטאר פון קלעמענ־
טאָוו.

עטלעכע טעג פֿאר דער אויסזידלונג האָבן מיר זיך אָפּגערעדט מיטן סטאַראָסטע, ער זאָל קומען צו אונז נעמען אונזערע סחורה. ער איז געקומען אין באַגלייטונג פון אַ פּויער. איך האָב אַראָפּגע־ שלעפּט אַ זאַק מיט סחורה. עס האָט געקאָסט זיין דאָרט 80 קילא וואָג. מאָנטיק אינדערפרי איז ער געווען ביי אונז. אינדערצייט פון מלחמה האָט ער באַקומען אין קלעמענטאָוו אַ געשעפט, וואָס אַ ייִד האָט אים איבערגעגעבן. איך האָב אים אויסגערעכנט וואָס עס איז דאָ אין זאק. איך האָב אים בעבעטן, אז אויב מען וועט אונז נעמען אין לאָגער, זאָל ער אונז שיקן ברויט אין פאל ווען מיר וועלן אים שרייבן. נאָר אויב ער וועט זיך דערוויסן, אז מיר לעבן נישט, זאָל ער די סחורה אָוועקגעבן אויף אן אַנטיפאַשיסטישן ציל. ער האָט געזאָגט: „גוט". איך האָב אין זיין „דאָבזשע" דערפירט אַ קאַלטן טאָג, אָבער איך האָב ביי זיך נישט דערלאָזט קיין בייזע געדאַנקן, ווייל פאר דער מלחמה איז ער געווען פּאָפולער צווישן יידן. איצט האָב איך צו אים אַנגעשריבן אַ בריוו און געבעטן ער זאָל דורכן שגץ ארויסשיקן 2000 זל. ער האָט אים געגעבן די 2 טויזנט זלאָטי. און געפרעגט אים, ווו מיר זיינען. דער שגץ האָט געענטפערט, אז מיר זיינען אין ליצעום.

ביי ראַטקאָווסקין האָב איך געפרעגט אויף די באַקאַנטע יידן מאטיס און יואל פייגקוכן, וואָס זיינען געווען אין דעם דאָרף. דערציילט ער אונז, אז עס איז זיי שלעכט, אַז זיי גייען אַרום בארוועס, אָפּגעריסן, זיי האָבן נישט פון וואַנען צו לעבן און דרייען זיך צווישן די פּויערים. ווען איך פרעג זיך אויף שרה ראזנבערג, ענטפערט ער, אז שרה ראזנבערג מיט נאָך צווי מיידלעך זיינען אַ געווסע צייט געווען ביי אים. פרילינג־צייט זיינען זיי מיט נאָך עטלעכע יינגלעך געגאַנגען אין וואַלד. דער נאָדלעשניִ האָט זיי געזען אין וואַלד און ער האָט צוויסן געגעבן דער זשאַנדערמעריע. די זשאַנדארמעריע האָט אַרומגערינגלט דעם וואלד און 3 פון זיי

זיינען דערשאָסן געוואָרן, צווישן זיי שרה ראָזנבערג, אַ מיידל פון 20 יאָר. 3 זיינען אַנטלאָפן. איך גיב אַ טראַכט, צי האָט ער אפשר בישט קיין שייכות צו דעם, ווייל די ראָזנבערג האָט געווויינט ביי אים. צוליב דעם פאָדער איך אים אויף, אַז איך מוז זעען די ברידער מאָטיס און יואל פיינקוכן. עס גייט אַדורך אַ טאָג נאָך אַ טאָג און ער ברענגט מיר נישט די צוויי יידן. ביז עס קומט שבת דעם 14-טן אויגוסט 1943 יאָר. איך בין נאָך אלץ באָאומרויקט מיט דעמזעלבן ענין.

אַרום 10 אַזייגער בייטאָג הער איך, ווי די מוטער גיט אַ גע־שריי: „עדעק, זיגמונט.“ איך דערקען אין איר שטים אַ דענערווי־רונג. זי לויפט ארום איבערן שטוב. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז עפעס איז געשען. אַ פאָר מינוט שפעטער לויפט ארויף אויפן בוי־דעם זיגמונט און גיט אַ געשריי: „טוט זיך אָן שנעל, ווייל זשאַנ־דאַרמעריע איז אין דאָרף“. ער האָט געפאָדערט, מיר זאָלן ארויס פון אים און זאָגט מיר זאָלן גיין אויפן צמענטאַזש. איך בעט אים, ער זאָל אונז נישט ארויסווארפן, אויב מיר ווילן איצט ארויסגיין, זיינען מיר פאַרפאַלן, ווייל עס איז טאָג, און מען וועט אונז גלייך כאַפן. נאָר עס העלפט נישט. מיר קריכן ארויס דורכן דאַך און מיר אנטלויפן אויפן צמענטאַזש. דער צווייטער שוץ גייט ארויף אויפן צמענטאַזש אַ קוק טאָן, צי מיר זיינען גוט באהאלטן. מיר האָבן באַשלאָסן זיך באהאלטן אין צוויי באַזונדערע ערטער. מיר ליגן אַ גאַנצן טאָג. יעדע מינוט איז אַ יאָר. 11 אַזייגער ביינאַכט קומט זיגמונט אויפן צמענטאַזש און פירט אונז צוריק ארויף. ער דער־ציילט, אז אין דאָרף איז געווען פוילישע פאָליציי פון אָשעק, וועל־כע האָט דערשאָסן צוויי יידן. די מוטער פון דער דערשאָסענער שרה ראָזנבערג, און אַ סטאשער יינגל געשרשט. מיר ליגן אַ האַל־בע שעה, אויפן בוידעם, הערן מיר אַ סיסעריי. עס כאַפט אונז ארום אַ שרעק.

עס קומט אריין עדעק און זאָגט: „איר האָט מורא?“ איך פרעג, וואָס איז געשען, זאָגט ער, אז דאָס זיינען אַנגעקומען אין

דאָרף פֿאַרטיזאַנער. און זיי שיסן גלאַט אַזוי דער פֿאַל האָט אונז באַרויקט, אַז זיי וועלן אונז נישט אַרויסגעבן, דאָך ווילט זיך זעען מיט די צוויי יידן. זיגמונט האָט מיר צוליב געטאָן. ער זאָגט אונז צו זיי צו ברענגען. אויך פֿאָדער איך פון אים, ער זאָל אונז מאכן אַ באַהעלטעניש. ער האָט אונז געמאכט אויפֿן בוידעם אַ טאָפּעלע וואַנט און דאָס איז געווען אונזער סכראָן. אין אַ פֿאָר טעג ארום זיינען געקומען די צוויי ברידער מאַטיס און יואל פיינקוכן. מיר פרעגן זיך אויס וועגן שרה ראָזנבערג, זיי גיבן איבער דאָס־זעלבע וואָס ראַטקאָווסקי האָט איבערגעגעבן. זיי זאָגן, אַז ראטקאָווסקי איז אן ארנטלעכער מענטש. מיר האָבן זיך איינגאַנצן באַרויקט.

די לאַגע פון די ברידער פיינקוכן איז געווען א געפערלעכע, זיי זיינען געווען אָן געלט, אָן שיך, אָפּגערישן. מיר האָבן זיך מיט זיי געטיילט מיט אונזער עסן. פון צייט צו צייט פלעגן זיי צו אונז קומען און זיין פון שבת ביז מאָנטיק אין־דערפרי. דאָס איז פאר זיי געווען אַ דערהאלטונג, ווייל אַ גאַנצע וואָך האָבן זיי געגעכטיקט אין וואַלד.

אַזוי זיינען מיר געווען דאָרט פינף וואָכן צייט. זונטיק דעם 5־טן סעפטעמבער, ווען מיר זיינען געזעסן אין פירן אויפֿן בוידעם, זיינען געקומען חברים צו די שקצים. אייגער איז צוגעגאַנגען צום שטאַל און האָט דערהערט שנאַרכן. דאָס איז געשלאָפֿן אייגער פון די ברידער. ער האָט דערקענט, אז עמעצער שלאָפֿט אויפֿן בוידעם. ער האָט זיך ארויפגעדראַפּעט אינדערהויך. פונקט האָב איך זיך ראזירט. איך גיב אַ קוק, זע איך, אז א קאָפּ קוקט מיך אָן. דער שגץ האָט זיך באַלד אראָפּגעלאָזט, איז צוגעגאַנגען צו עדעקן און געזאגט: "ווען האָסטו דאָרטן? גיב בראָנפֿן!" עדעק האָט אים איינגערעדט, אז ער האָט אודאי געזען מאַטיסן, ווייל מאַטיס האָט זיך אָפּן ארומגעדרייט איבערן דאָרף. ווען זיי זיינען אַוועק, איז עדעק ארויף צו אונז און אַלץ דערציילט. מיר האָבן באַשלאָסן, אז מיר וועלן אריינגיין אין אונזער באַהעלטעניש און עדעק וועט גיין נאָכן שייגעץ, וואָס האָט מיך געזען און וועט אים ווייזן, אז

אויפן בוידעם איז נאָר געווען מאַטיס מיטן ברודער. ער איז ארויף מיט אים אויפן בוידעם. עדעק האָט אין זיין אָנווועזנהייט גערעדט מיט מאַטיסן און ער איז צוריק אַראָפגעגאַנגען. אָבער דאָך בין איך שוין ניט געווען רויק. און וועז מאַטיס איז אַראָפּ מיטן ברודער, האָבן מיר אים געבעטן, ער זאָל אונז געפינען אַ צווייטן אָרט. מאַטיס האָט אונז צוגעזאָגט, אז ער וועט זיך פאָר אונז באַמיען. גלייכצייטיק איז עדעק ארויף צו אונז און געבעטן, מיר זאָלן אויף צוויי וואָכן פאַרלאָזן די זאגראדע, ווייל ער האָט מורא פאר די שקצים.

מיר זיינען פארנאכט אַוועק פון אים איז דעמזעלבן דאָרף אויף אַ צווייטן אָרט וועלכן עס האָבן אונז אָנגעוויזן מאַטיס מיטן ברודער. די ערשטע נאַכט זיינען די ביידע יידן מיט אונז צוזאַמען געשלאָפן. אינדערפרי איז אַריין אונזער בייער באַלעבאָס און געזאָגט צו די ביידע יידן, זיי זאָלן בייטאָג נישט זיצן ביי אים. ביי־טאָג זיינען מיר געזעסן אין סטאַדאלע, פארנאכט האָט מען אונז אריינגעפירט אין אַ ניי באַהעלטעניש, וווּ עס זיינען שוין ביים פויער געווען פריער באַהאַלטן יידן. דאָס באַהעלטעניש האָט זיך געפונען אין סטאַדאלע אונטערן היי. ס׳זיינען געווען אונטערגע־שטעלט דרעגלעך און אויף זיי היי. עס איז געווען ענג. ביידע האָבן מיר נישט געקאָנט ליגן צוזאַמען. ביינאכט איז שוין געווען געפערלעך קאַלט. מיר האָבן זיך נישט געהאָט מיט וואָס צוצו־דעקן. באַוועגן זיך האָבן מיר נישט געקאָנט. מיר פלעגן נאָר פאַר־נאַכט אריסגיין זיך דערלעדיקן און נאָכדעם פלעגט דער פויער אונז פאַרפאַקן אין היי. אריינגיין אין באַהעלטעניש פלעגן מיר דורך אַ לאָך.

זונטיק פלעגן צו אונז קומען ביידע יידן נאָר דאן פלעגן מיר זיצן אויפן היי. דער פויער פלעגט אונז ברענגען געלט פון די באַקאַנטע ביי וועלכע מיר האָבן געהאָט ליגן אונזערע סחורות.

אַזוי ווי דער ווינטער האָט זיך אונטערגערוקט און מיר האָבן נישט געהאָט וואָס אָנצוטאָן, האָבן מיר באַשלאָסן גיין צו אונזערע

בעלי־חובות אוֹן נעמען עפּעס פון די זאַכן אָדער געלט. דעם 20־טן סעפּטעמבער האָבן מיר זיך געזעגנט מיט אונזערע באַלעבאַטים אוֹן געגאַנגען קיין קלעמענטאוו. מיר זיינען געגאַנגען דורך אומוועג. ס׳איז געווען פינצטער. מיר זיינען געגאַנגען דורכן וואַלד. אויפן וועג האָט אַנגעהויבן צו רעגענען. מיר זיינען אדורכגעווייקט געוואָרן ביזן לעצטן פּאָדים. פון צייט צו צייט האָט מיין ברודער צו מיר געזאָגט, מיר זאָלן זיך אָפּרוען. מיר האָבן זיך אָפּגערוט.

מיר האָבן אַנגעהויבן ארומבלאָנדזשען. ענדלעך זאָגט מיר מיין ברודער, אז ער קאָן נישט גיין וויטער, דאָס האַרץ טוט אים ווי. ער לייגט מיר פאָר, איך זאָל אריינגיין אין דאָרף וועלקע אוֹן דאָרטן דינגען אַ פור אוֹן צופאָרן ביזן דאָרף פּאָסטראָנע צום פויער, וווּ מיר זיינען שוין געווען פריער דריי טעג. יענער האָט אונז דאן געזאָגט, אז ער קאָן אונז נישט האַלטן, ווייל עס דארף קומען אין דאָרף אַ שטראָף - עקספּעדיציע וועגן קאָנטינגענט. איך האָב געזאָגט צום ברודער, ער זאָל זיך שטאַרקן, ער זאָל מיטגיין ביז פּאָסטראָנע.

מיט גרויס מי אוֹן מאַטערניש האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז פּאָסטראָנע. מיר זיינען צוגעקומען צום פויערס כאַטע, אַנגעקלאפט. נאָר ער האָט זיך נישט אָפּגערופן. עס האָט זיך אָפּגערופן דאָס ווייב, אַז דער מאַן איז נישטאָ אינדערהיים. מיר האָבן זיך לאַנג געבעטן אוֹן ענדלעך האָט מען אונז אריינגעלאָזט אין שטוב אריין. ער האָט געזאָגט, אַז פאָר קיין שום פאל וועט ער אונז אפילו קיין טאָג נישט לאָזן זיין ביי זיך, ווייל מען ריכט זיך יעדע מינוט אויף אַ שטראָף־עקספּעדיציע פון די דייטשן פאָר נישט אָפּגעבן קאָנטינגענט. עס העלפט נישט קיין בעטן. מיין ברודער וויינט, אַז ער קאָן שוין נישט גיין. דער פויער זאָגט, אַז נישט וויט זיינען פאָראַן סטערטעס פון שטרוי, וווּ מען קאָן זיך באַהאַלטן. ער פירט אונז אַרויס אין דרויסן אוֹן וויזט אונז, וווּ צו גיין. די פעלדער זיינען שוין צעאַקערט. מיין ברודער קאָן קיין פוס נישט שטעלן. דאָ הויבט שוין אָן צו טאָגן אוֹן מיין ברודער זאָגט צו מיר, איך זאָל אים

איבערלאָזן, זאָל זיך מיר דאכטן, אז צווישן אַלע נאַציאָנע, וואָס זיך האָב פארלוירן, געפינט זיך אויך ער. איך האָב זיך צעווײַנט. איך האָב אים געזומען אויף די פלייצעס צו אים דערשלעפט צו דע, סטערטע.

עס איז שוין געווען גרויסער טאָג. איך האָב געמאכט אַ לעכל אין סטערטע, איך האָב אים אריינגעשלעפט. קאלט איז אונז געווען, מיר זיינען געווען דורכגעווייקט, עס האָט געבלאָזן אַ ווינט. רירן זיך האָבן מיר נישט געקאָנט. מיר זיינען געווען פארשטיי־ נערט פון קעלט. ביינאַכט גייען מיר אַראָפּ פון דער סטערטע. מיין ברודער האָט נאָך נישט געקאָנט גיין, כאָטש עס איז אים שוין געווען בעסער. אין משך פון טאָג האָט זיך דאָס אָנטוענקט אויף אונז אויסגעטריקנט און מיר גייען צוריק צום פויער אין פאס־ טראָנענע.

מיר האָבן אָנגעהויבן צו בלאָנדזשען. פאַרבייגעגאַנגען פאַרשי־ דענע דערפער, ביז מיר זיינען צו אים צוגעקומען. אָבער ער לאָזט אונז שוין נישט אַריין. ער האָט מורא. מיר בעטן אים, ער זאָל אונז פאַרקויפן עפּעס עסן. ער פאַרקויפט אונז אייער און ברויט. דאן בעטן מיר אים, ער זאָל אונז כאָטש אויף צווי שעה אַריינלאָזן אין קעלער אריין. ער דערלויבט אונז, אָבער אין אַ האַלבע שעה ארום קומט צולויפן זיין ווייב און זאָגט, אז עס איז שוין טאָג, מיר זאָלן אַרויסגיין. מיר גייען ווייטער צו דער סטערטע. מיר מאַכן אין דער סטערטע אַ הייל. די ארבעט איז אַ שוועכע. פון רייסן דעם שטרוי הויבן אונז אן צו בלוטיקן די הענט. זיכער האָבן מיר זיך אויך נישט געפילט, ווייל די פויערים האָבן געקאָנט קומען נאָך שטרוי. מיר זיינען אַריין אין הייל, פאַרמאַסקירט דעם אַריינגאַנג און אַזוי געלעגן. מיר זיינען בייאַכט ווייטער אריוס און ווייטער געבלאָ־ דזשעט. מיר קומען צום דריטן מאָל צום פויער אין פאסטראנענע. מיר זאָגן אים, אז מיר גייען שוין אַוועק און בעטן אים, ער זאָל אונז געבן בלויז אָפּצועסן. ער פירט אונז אריין אין קו־שטאַל, ווייל איז שטוב איז פאראן אַ באַקאָנטע. נאָך צווי שעה פירט ער אונז

אַריין אין קאַמער, גיט אונז אָונטערויט און מיר גייען.

דאָס איז געווען דאָנערשטיק, דעם 23־טן סעפטעמבער. מיין ברודער לייגט פֿאָר, מיר זאָלן אַריין צו אונזער באַקאַנטן פּויער פּאָליט אין דאָרף גאָושליץ. כ׳האָב צו אים נישט געוואָלט אַרייַנגיין. ווייל איך האָב געווּסט, אז ער וועט אונז נישט האַלטן. אויף קיין פאַרדינסטן, האָב איך געווּסט, וועט ער נישט לויפן, ווייל ער איז געווען זייער רייך. ער האָט געהאַט איבער 20 מאָרג בעסטע ערד „סאַנדאַמיערקע" און גלאַט אָפּטרעטן בלויז צוליבן אָפּעסן האָב איך נישט געוואָלט. מיין ברודער האָט אָבער נישט געוווּסט, ער האָט מיר די גאַנצע צייט געמאַטערט, מיר זאָלן צו אים אַרייַנגיין. מיר זיינען אַדורך דאָס דאָרף אָסאַלין, א האַלבן קילאָמעטער פון פּאָליטס ווויִנאָרט.

מיר האָבן נישט געווּסט, וואָס פאַראַ געפאָר מיר האָבן אויסגעמיטן, ווייל אין דאָרף אָסאַלין איז געווען א פּאָסטערונעק פון אוקראַינער וועלקשוצן, וואָס האָבן געהיט א גאַזשעלניע. מיר זיינען אדורך דאָס דאָרף און מיר גייען פֿאַרבּיי פּעלדער. דער וועג איז אַ שוועלער און דער ברודער זאָגט וויִטער:

— אפשר וועלן מיר אָפּטרעטן ביי פּאָליטן?

זעענדיק ווי ער האָט זיך איינגעשפּאַרט האָב איך אים נאָכגעגעבן. מיר זיינען צוגעגאַנגען צו דער כאַלופּע. מיר ווילן אַריין. אין הויף איז פּאַראן א געפערלעכער הונט, ער צעלייגט פּשוט דעם פּלויט. מיר קלאָפּן אָן אין פענצטער. מיר שרייען „אַנדזשעיו, עפּנט!" ער שלאָפט ווי אַ געהרגעטער. נאָר ס׳וויב האָט דערהערט. זי פרעגט זיך: „ווער איז דאָרט?" איך ענטפער: „דער שנייַדער פון קלעמענטאָוו". זי איז אַרויס אונז עפענען. זי גיט זיך נישט קיין עצה מיטן אייגענעם הונט. זי וועקט אויף וואָצעקן, דעם זון. ער גייט אַרויס און מען פירט אונז אַריין. מען פרייט זיך זייער מיט אונז אוֹן זי זאָגט, אַז זי גייט אונז מאַכן עפּעס צו עסן. איך בעט איר, זי זאָל נישט גיין. זי האָרכט מיך נישט. זי ברענגט צוטראָגן 6 געקאָכטע אייער, אַן אייזערן טעפּל מיט שווארצע

קאָוע מיט צוקער. זי גיט אונז ברויט. דער אלטער פרעגט אונז אלץ אויס, וויאזוי מיר זיינען אנטלאָפן. און די אלטע זאָגט צו אים:

— מאָטער זיי יעצט נישט, זאָלן זיי עפּעס עסן.

אייִדער איך האָב אויסגעטרונקען דאָס ערשטע טעפּל קאָוע האָט זי שוין דערלאָנגט אַ צוויט טעפּל. איך גיב אַ קוק אויפן זייגער, עס איז שוין האַלב איינס ביינאַכט. די אַלטע קוקט אונז אָן און זאָגט: „מיינע אַרעמע יונגען". מיר מיינען שוין, אַז זיי וועלן זאָגן „גייט", אָבער דער אַלטער זאָגט צו אונז:

— קומט, איך וועל אייך וויזן, וווּ צו נעכטיקן.

ער פירט אונז אַרויף אויפן שטאָל־בוידעם, בעט אונז אויס מיט שטרוי, נעמט צונויף אַלע קורטקעס פון שטוב און דעקט אונז צו. אינדערפרי קומט אריין דער קליינער שגץ, ער איז אַלט 11 יאָר, ער פירט ארויס די זיבן בהמות, וואָס זיינען פאראן אין שטאָל. עס קומט אַריין די מוטער און זאָגט, מיר זאָל אַרייִנגיין זיך וואַשן. מיר האָבן מורא אראָפּצוגיין, אָבער זי באַרויקט אונז, אַז דאָ קומט נישט קיין שום פרעמדער. מיר גייען אַראָפּ אין שטאָל. מיר וואשן זיך אָפּ מיט היימישער זיף. מיר גייען ארויף אויפן בוידעם. די אַלטע קומט ארויף אויפן בוידעם און פרעגט, וואָס מיר וועלן עסן? זי ברענגט אונז ארויף קאַרטאָפל מיט באָרשטש. פאַרנאַכט גרייטן מיר זיך צום אַוועקגיין.

מיר זיינען דעם זעלבן אָוונט אַריין צו אייִנעם אַ פויער אין גאָשליץ, וווּ מיר האָבן געהאַט לאטשן, וועט און אַנדערע קלייניקייטן. מיר האָבן עס געוואָלט אריינטראָגן צום סטאַראָסטע, עס זאָל זיך ביי אים. מיר קומען אַריין צו דעם פויער, ער איז נישטאָ אינדערהיים. עס איז דאָ בלויז זיין מוטער. מיר האָבן זיך אוועקגעזעצט אין סאָד און געוואַרט, ביז ער וועט קומען. דער פויער גייט אריין אין סטאָדאָלע, ברענגט אונזערע פלעצאַקעס, אָבער עס איז אין זיי קיין דריטל נישט געווען פון דעם, וואָס מיר האָבן אים איבערגעלאָזט. איך פרעג דעם פויער, וווּ זיינען מיינע

זאכן, עד זאגט אונז, אז די פלעצאקעס האט ער א געוויסע צייט געהאלטן אין סאנדאמיר ביי א פאליאק און דארטן האט מען זיי אונז פארביטן. ער האט אונז געגעבן 200 זל., געטריקנטע פלוי־מען און האט אונז געזאגט, אז וועלן מיר וועלן פארבייגיין, זאלן מיר צו אים אריינגיין, וועט ער אונז נאך עפעס געבן. פון אים זיי־נען מיר געגאנגען צו א פויער, וווּ עס איז געווען באהאלטן א ייד.

וועלן מיר זיינען נאענט צוגעקומען צו דער טיר, הער איך ווי דער ייד זאגט צום פויער: „גייט שוין שלאפן". מיר האבן אנגעקלאפט. דער פויער עפנט אונז. מיר קומען אין שטוב אריין. מיר פרעגן אים, וואס הערט זיך מיטן יידן? דער פויער זאגט, אז ער איז נישטא. אבער איך זאג אים: „דערצייל מיר נישט קיין מעשיות, איך ווייל אים זעהן". ער גייט אריין אין שטאל און ברענגט דעם יידן. איך פרעג אים, ווי עס גייט אים דא. ער איז שוין ביי דעם פויער געווען באהאלטן 9 מאנאטן. זיין ברודער איז געווען אין ליציאום. ער איז נאך דער ל־קווידאציע פון ליציאום אנטלאפן און איז שוין געווען אין וועג צום ברודער. דער ייד זאגט מיר נישט ווי מען באהאנדלט אים, אבער קיין בעסער ארט איז אפשר אין גאנץ פוילן נישט געווען. די פויערים, ביי וועלכע ער איז געווען, זיינען געווען קינדערלאז. זיי זיינען ארום אים געגאנגען און שפעטער נאך זיין ברודער ווי ארום קינדער. די פויערטע האט זיך געטיילט מיט זיי מיט יעדן ביסן. זי האט זיי געוואשן וועש, געשוירן זיי. איר מאן טעאפיל פאליט איז שפעטער געהרגעט ג־זוארן פון א מינע. די יידן, וואס האבן ביי זיי געווויינט, האבן קיין געלט נישט געהאט. קיין געשעפטן האט דאס פאר פאלק ביי זיי נישט געמאכט. מיר האבן זיך געזעגנט און אוועק פון דער שטוב.

מיר זיינען צוריקגעקומען צו די פויערים, וואס האבן אונז אזוי גוט אויפגענומען, זיי האבן אויך געהייסן פאליט. מיר האבן זיך צוריק אריינגעלייגט אין שטאל. אינדערפרי איז ארויף צו אונז די אלטע און געפרעגט, צי מיר האבן צוריקבאקומען אונזערע זאכן. איך האב איר אפגענארט און געזאגט, אז מיר האבן די זאכן בא־

קומען. פֿארנאַכט זיינען מיר געגאַנגען צום סטאַראָסטע, וועלכער האָט געווויזט אין פּענכאָוו. זיין געשעפט וועלכן ער האָט איבער־ געגומען ביים יידן, איז געווען אין קלעמענטאָוו. עס איז שוין גע־ וועז פֿארנאכט. דער אלטער פֿרעגט אונז, צי מיר וועלן צוריקקומען, ענטפֿערן מיר, אז יאָ. מיר גייען אין דער ריכטונג צו פּענכאָוו. מיר האָבן געדאַרפט אדורכגיין דאָס דאָרף זאקשווו. ביי יעדער כאַטע טרעפֿן מיר פֿאַרלעך. אלע קענען אונז, אָבער מען זאָגט אונז גאָר־ נישט.

מיר גייען וויטער. ענדע דאָרף קרייצן זיך די וועגן. עס מיידט אונז אויס אַ באַקאַנטער פֿויער. ער זאָגט גאָרנישט. פֿלוצ־ לונג גיט מען אונז אַ באַלייכט פון אונטן און עמעצער גיט אַ גע־ שריי:

— וועד גייט?

מיר ענטפֿערן:

— אַן אייגענער.

דער אומבאַקאַנטער פֿרעגט זיך:

— פון וואַנען?

רופט זיך אָפּ מיין ברודער:

— פון סאַנדאָמיר. — גלייכצייטיק גיט ער צו: — מיר גייען פון לאגער.

דער פֿאַרשוין הייסט אונז שטיין, לייכט אונז אין די אויגן אַריין. וועז איך קוק זיך גוט אין אים איין, זע איך, אז ער איז אַנגעטאָן אין אַ מונדיר פון אַ זשאַנדארם און ער האַלט אויסגעשטעלט צו אונז דעם פּיסטאָלעט. אין ערשטן אויגנבליק האָב איך געמיינט, אז עס איז אַ זשאַנדאַרם, נאָר איך האָב זיך גלייך אריינטירט, אז ער איז א פֿארטיזאַן. אזוי ווי מיין ברודער האָט געזאָגט, אז מיר גיי־ ען פון לאַגער, האָט יענער פארשטאַנען, אז מיר זיינען יידן. ווייל אין סאַנדאָמיר איז געווען א לאַגער בלויז פֿאר יידן. האָט ער גע־ פרעגט:

— אָבער יידעלעך?

ער הויבט אונז אָן אויסצופרעגן, ווו מיר גייען, צו וועמען. מיר זאָגן, אַז מיר גייען קיין קלעמענטאָוו. מיר זאָגן, אַז מיר האָבן קיינעם נישט, נאָר מיר גייען אַהין פאַרקויפן דאָרטן ביי באקאנטע די זאכן, כדי צו קויפן ברויט. ער וויל אומבאַדינגט ווייסן, צו וועמען מיר גייען, ווייל ער האָט זיך אָנגעשטויסן, אז מיר האָבן ביי עמעצן איבערגעלאָזט זאכן. מיר האָבן זיך אָבער געהאַלטן ביי איינס. ווען דער ברודער זאָגט אים, ער זאָל אונז באזוכן און איבערציגן זיך, צי מיר האָבן גענוג, האָט ער געענטפערט:

— איך דארף נישט אייער געלט.

ער הויבט אָן צו פייפן. ער האָט אודאי געוואָלט אַלאַרמירן די איבעריקע חברים, זיי זאָלן צוקומען, נאָר עס קומט נישט קיינער. ער פירט אונז אויף פארשידענע ערטער. דער ברודער לייגט פאָר, מיר זאָלן אַנטלויפן, אָבער איך וויל נישט. דער ברודער בעט אים, ער זאָל אונז אָפלאָזן, אָבער ער זאָגט:

— דערנענטערט זיך נישט צו מיר.

ענדלעך, נאָכן אַרומפירן אונז אַהין און אַהער זאָגט ער:

— גייט נישט קיין קלעמענטאָוו, ווייל דאָרט איז פאראן אַ פּאָליציי־פּאָסטערונעק.

ער פֿרעגט אונז אויס, וואָס עס הערט זיך מיט דער מלחמה, זאָגן מיר אים, אַז מען שמועסט, דאָס אינגיכן וועט שוין זיין נאָך דער מלחמה. צום סוף פרעגט ער זיך:

— איר רויכערט?

ער נעמט אַרויס צווי פּאַפּיראָסן, וואָרנט אונז נאָכאַמאָל, מיר זאָלן נישט גיין קיין קלעמאַנטאָוו און לאָזט אונז אָפּ. מיר גייען וויטער. מיר קומען אָן קיין פּענכאָוו.

עס איז נאָך גאַנץ פרי. פאַרן הויז, ווו עס האָבן געווינט יידן, הערן מיר געלעכטערס פון שקצים און שיקסעס. מען באלייכט אונז מיט אַ באַטעררייקע. מיר זיינען ארויף אויפן הויף, ווו דער סטאַ־

דאָסטע האָט געווינט. אַ הונט צעבילט זיך. מיר הערן טריט. עמעצער פרעגט:

— ווער גייט?

מיר זאָגן, אַז מיר גייען צום סטאַראָסטע.

— נאָך וואָס?

— מיר האָבן צו אים אַן ענין.

אַיידער מיר זיינען נאָך אַרײַן צום סטאַראָסטע, זאָגט מען אים שוין אָן, אַז צוויי אומבאַקאַנטע פרעגן זיך אויף אים. וועט מיר קלאַפּן אָן, פרעגט דער סטאַראָסטע:

— ווער איז עס?

זאָגן מיר:

— דער שניידער פון קלעמענטאָוו.

איך הער ווי דער סטאַראָסטע שמועסט מיט עמעצן. מען עפנט די טיר, זע איך דעם ערשטן וואָס האָט אונז געטראָפן אין גאַס אין איין טיר און דעם סטאַראָסטע אין דער צווייטער. ארויסגעווינען האָט זיך, אז דאָס איז געווען דער אַגראַנאָם פון הויף. מיין ברודער גייט אריין דער ערשטער, איך נאָך אים.

דער סטאַראָסטע באַגריסט אונז נישט. מיין ברודער איז געבליבן שטיין ביי דער טיר. איך גיב אַ קוק אויף אים און עס איז מיך באַפאַלן אַ שרעק. זיין פנים איז געווען באצוואָגן פון אַנגסט. דער סטאַראָסטע הייסט זיך אונז אפילו נישט זעצן. דאָס איז געווען שבת דעם 25־טן סעפטעמבער. אין שטוב איז געווען ריין, עלעקטריש באַלייכטונג. ער גייט איבערן צימער אין אַ פיזשאַמע, בארוועט אין בריל. אויפן טישל ליגן פאַפּיראָסן. ער פילט זיי אויס און זאָגט אפילו נישט, מיר זאָלן נעמען אַ פאַפּיראָס. זיין פרוי וואשט וואָס קינד. אין שטוב איז וואַרעם. אויף אַ טישל ליגט אַ ביכל פון קאדען באַנדראָווסקי. איך זע, ווי ער זעט אויס און ווי מיר זעען אויס.

ער פרעגט זיך פון וואַנען מיר קומען. מיר ענטפערן, אַז מיר

זיינען אַנטלאָפן פון לאַגער. ער זאָגט, אז מיר האָבן שלעכט געטאָן, וואָס מיר זיינען אַנטלאָפן, ווייל אין סאַנדאָמירער ראיאָן וועלן מיר ניט אָנהאַלטן קיין צווייַ וואָכן. מיר האָבן אָבער געענטפערט. אַז מיר זיינען שוין 2 חדשים אויף דער פרייַ און מיר האָבן אפילו איצט געטראָפן אַ פּאַרטיזאַנער, וועלכער האָט אונז אָפּגעלאָזט. לויט זיין בליק האָב איך דערקענט, אז ער איז מיט דעם נישט צופרידן. ער גיט אונז אָן עצה, מיר זאָלן גיין צוריק אין לאַגער. זאָג איך:

— איך זאָל גיין אויסאַרבעטן גענוג פֿאַר די באַנדיטן, וואָס האָבן געהרגעט מיינע עלטערן?

זאָגט ער:

— דאָס זיינען נאָר ישקייטן. 3 מיליאָן פּאָליאַקן אַרבעטן אויף די דייטשן.

איך האָב אָבער געענטפערט, אַז צוריק אין לאַגער וועל איך שוין נישט גיין. זאָגט ער, אז פליגל־מאַן לעבט נישט, שולדמאַן אויך נישט און ער זאָגט, אז פּאָליאַקן האָבן זיי געהרגעט. מיט די ווערטער האָט ער אונז געוואָלט דער־שריקן. ער האָט געזאָגט, אז עס איז פּאראן נאָר אין קלוגער יד, דאָס איז מלך וויסבלאט, וועלכער איז אין לאַגער און אנטלויפט נישט.

מלך וויסבלאט, דאָס איז געווען דער יד, וועלכער האָט אים איבערגעגעבן דאָס געשעפט אין קלעמענטאָוו. ער פרעגט וועגן וואָס מיר זיינען געקומען. איך האָב אים געבעטן, אז אויב מיר וועלן שיקן צו אים אַ מענטשן, זאָל ער אַרויסגעבן אים געלט. אויף עם האָט ער מיר געענטפערט:

— איך וויל נישט האָבן צו טאָן מיט די יידן.

און וועג איך פרעג אים פּאַרוואָס, ענטפערט ער:

— וויל יידן זיינען גנבים.

זאָג איך אים:

— הער סטאַראָסטע, אָבער דו האָסט דאָך געקענט מיין פּאַ־טער און וויסט וואָס פּאר אַן אַרבעטזאמער מענטש ער איז געווען.

ענטפערט ער נאָכאָמאָל:

— איך וויס מיט יידן נישט האָבן צו טאָן. אויב דו ווילסט נעם אלץ צו, ווייל שטיקלעכווייז וועל איך נישט אַרויסגעבן, עס קאָן פארפוילט ווערן.

איך זאָג, אַז איך וועל צושיקן אַ מענטשן, וועלכער וועט די גאנצע סחורה צונעמען. איך שמועס זיך אָפּ מיט אים, אז איך וועל אים שרייבן אַ בריוו און ער וועט ענטפערן אויף דעם בריוו, וועט מען זאָל קומען נאָך די סחורות, ווייל די סחורות זיינען נישט ביי אים. מיר האָבן ביי אים געבעטן געלט, האָט ער זיך צוערשט געדרייט, שפעטער איז ער צוגעגאַנגען צום שאַנק און געגעבן מיר 1000 זל. און דעם בדודער 1000 זל. מיר געזעגנען זיך און גייען ארויס.

ווען מיר זיינען געקומען צוריק אין גאַזשליק האָט שוין געטאָרט.

13. ביי פויערים אויף קעסט

דעם 26־טן סעפטעמבער קומט ארויף די אלטע און פרעגט אונז, צי מען האָט אונז ארויסגעגעבן דאָס פּאַרמעגן. מיר האָבן איר דערציילט אלע אונזערע איבערלעבונגען. מיר האָבן זיך פּאר איר נישט באַהאַלטן. מיין ברודער האָט זיך שטאַרק צעווײַנט:

— ווער וועט אונז האלטן, ווער וועט אונז אַרײַנלאָזן?

זאָגט זי:

— ווײַן נישט, איר וועט זײַן ביי מיר.

אַזוי ווי מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט מיטן סטאַראָסטע, אַז מיר וועלן שיקן נאָך דער סחורה, האָבן מיר געמומען דעם עלטסטן זון פון פויער, געגעבן אים אַ בריוו צום סטאַראָסטע, ער זאָל באַשטימען אַ טערמין, ווען מען זאָל קומען נאָך דער סחורה. דער שגץ איז געגאַנגען קיין קלעמענטאָוו, האָט דער סטאַראָסטע אָנגעהויבן מיט אים צו דרייען, פּאַרוואָס ער אינטערעסירט זיך מיט אַ ייד, ער האָט געענטפערט ווי געהעריק און דער סטאַראָסטע האָט באַשטימט אַ טערמין, ווען מען זאָל קומען.

איך האָב אָנגעשריבן אַ באפולמעכטיקונג וועגן ארויסגעבן די סחורה און געשיקט שוין דעם יינגערן ברודער. וווּ ער איז אַהינגעקומען, האָט אים דער סטאַראָסטע אויסגעפרעגט, פון וואַנען ער איז. נאָר יענער האָט זיך אויסגעדרייט. דער סטאַראָסטע האָט אָפּגעגעבן אַ דריטל סחורה, אָבער אויך דאָס איז פאר אונז געווען א רעטונג. דאן האָב איך גערעדט מיטן עלטסטן זון, און פאַרגע־

לייגט זיי זאָלן אונז לאָזן ביי זיך. ער האָט צוגעזאָגט דעדן מיטן פאָטער.

אין אַ טאָג צוויי אַרום איז ער אריין און געזאָגט, אַז ער איז מסכים. פאר אונזער אויסהאַלטונג האָב איך זיי נישט געצאָלט מיט געלט, נאָר מיט סחורה. איך האָב זיי אויך צוגעזאָגט, אז איב מיר וועלן ווערן באפריידט, וועלן מיר זיי די רעשט סחורה איבערלאָזן. און אזוי האָב איך טאַקע געטאָן. נאָך דער באַפרייונג האָב איך זיי איבערגעלאָזט סחורה אויף 10—12 טויזנט זלאָטעס.

מיר זיינען געווען אין שטאָל פון אויבן. דאָרט בין איך קראַנק געוואָרן אויף דעזינטעריע. איך האָב געווסט, אַז ס׳איז אַ געפערלעכע אַנשטעקנדיקע קרענק און איך האָב מורא געהאַט צו זאָגן זיי, אַז איך בין אויף דעם קראַנק, ווייל זיי וועלן מיר נאָך אפשר ארויסווארפן. איך האָב דעריבער אליין געטאָן, וואָס מען קאָן. אַ ווייַל צייט האָב איך גאָרנישט געגעסן. מיין ברודער פלעגט אויפעסן מיין עסן. ווען איך בין געזונט געוואָרן, איז מיין ברודער קראַנק געוואָרן אויף דער זעלבער קרענק. ער האָט געקרענקט עטלעכע חדשים און איז אויך געזונט געוואָרן.

פרייטיק דעם 8-טן אָקטאָבער 1943 יאָר איז אין קלעמענטאָוו געווען אַ יאריד. עס האָט נישט לאַנג געדויערט קומט צוריק צופאָרן מיין באלעבאס און דערציילט, אַז גאָר נאָענט פון שטאָט איז דער גאנצער יאריד זיך צעפאָרן. געשען איז אָט וואָס:

אין קלעמענטאָוו איז געווען אַ פּאַסטערונעק פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע, האָבן זיי דעם 7-טן אָקטאָבער געכאפט אַ פּויילישן פּאַרטיזאנער און אים אַרייַנגעזעצט אין אַרעסט. ער האָט זיך אַרויסגעכאפט פון תפיסה און איז אנטלאָפן אין דער ריכטונג פון קלויסטער. אין יענעם מאָמענט האָבן דאָרט שפּאַצירט דער קאָמענדאנט פון דער קלעמענטאָוער זשאַנדאַרמעריע מייסטער לעשער און נאָך צוויי זשאַנדאַרמען. זיי האָבן אַ געשריי געטאָן, ער זאָל שטיין בלייבן. ער האָט נישט געפֿאָלגט, האָבן זיי אין אים געשאָסן און אים פאַרוווונדעט. דאן איז צוגעגאַנגען צו אים לעשער

און אים דערשאַסן. ער האָט באפוילן אים צו באַגראָבן אויפן יידישן בית־עולם. וועגן דעם האָט מיר נאָך איבערגעגעבן דער עלטסטער זון דעם 7־טן אָקטאָבער, צוגעבנדיק די ווערטער: „אָט וועסטו זען, אַז ער וועט נישט לעבן!" און טאַקע צומאָרגנס, וועז מיך באלעבאס איז געקומען צוריק, האָט ער דערציילט, אַז צו לעשערן איז צוגעגאַנגען אַ פּאַרטיזאַן אויף דער גאס און האָט אין אים אריינגעשאָסן 5 קוילן און צוגענומען ביי אים אַ פּיסטאָלעט. באלד נאָכדעם איז ער אריין אין אַ וואָגן, וואָס האָט אויף אים געוואַרט און איז אַנטלאָפן. נאָך זיין אַנטלויפן איז קיין קלעמענטאָוו געקומען די זשאַנדאַרמעריע, אַנגעהויבן שיסן און געשאָסן אויף טויט אייגעם טאָדעק גרודזיען. מיין באַלעבאָס האָט זיך געשראָקן, אז עפּעס וועט אין קלעמענטאָוו געשען. מיך מיטן ברודער האָט געפּרייט, וואָס לעשער איז געפאַלן.

מיר האָבן דעם אלטן מיט די זין געבעטן, זיי זאָלן אונז מאכן אַ באַהעלטעניש, ווייל מיר האָבן מורא געהאַט צו ליגן פון אויבן אויף. זיי האָבן עס אָפּגעשלעפּט פון אין טאָג אויפן צווייטן. אזוי האָט עס געדויערט ביז אַנהויב נאָוועמבער. ענדלעך, דעם 13־טן נאָוועמבער איז די נייע וויבונג געווען פּאַרטיק. דאָס באַהעלטעניש איז געמאַכט געווארן אין דער סטאָדאָלע. די לענג פון דעם באהעלטעניש איז געווען 1 מעטער 75 ס״מ, אויף אַ האָר נישט לענגער פון אונז, די ברייט 1 מ׳ 25 ס״מ, די הויך 1 מ. 28 ס׳מ. אויפשטעלן זיך דאָרטן האָבן מיר נישט געקאָנט. מיר האָבן נאָר געקאָנט זיצן אָדער קניען. פּינצטער איז דאָרט געווען ווי אין קבר.

וועז קיינער איז נישט געווען, פלעגן מיר אריס אין דער סטאָדאָלע. נאָר צומייסטן זיינען מיר געלעגן אין דער באהעלטעניש, ווייל צו די באַלעבאָטים פלעגן קומען גאָסט. עס פלעגט צו זיי קומען אַ קוזין פון סטאַליאָווא וואָליא, אַ געוויסער זאַרעמבא. ער איז געווען אַ לינקער. ער פלעגט ברענגען גוטע ידיעות פון פראָנט און אונזער באַלעבאָס פלעגט שטענדיק צו אונז אַרויפגיין מונ־

טערן אונז אין זאָגן:

— די מלחמה הענגט אויף אַ האָר.

דער זעלבער זאַרעמבא האָט זיך אין דאָרף אויסגעדריקט מיט סימפּאַטיע וועגן רוסלאַנד, האָבן אים די אַקאָוצעס אַנגעהויבן זוכן און אים פארהאלטן. נאָר אַ דאנק דער אינטערוועניץ פון אונזער באַלעבאָס, אַז ער איז אין אַרנטלעכער מענטש, האָבן זיי אים אָפּגעלאָזט.

ליגנדיק פון אויבן און זעענדיק, אַז צו דער דערלייזונג איז נאָך ווייט, האָב איך דעם זון געבעטן, ער זאָל מיר ברענגען אַ גע־היים בלעטל, וויל מיר האָבן געוואָלט וויסן, וואָס עס הערט זיך. האָט ער מיר געבראכט אַ בלעטל "שליאַקיעם כראַברעגאַ" („כראַב־רעס וועג"). און נאָכדעם בלעטלעך פון נ. ס. ז. „אינפאָרמאַציע נאַראָדאָוויך שיל זבראָיניך" (אינפאָרמאַציעס פון די נאַציאָנאַלע באָוואָפנטע כוחות).

דאָרט איז פאנאנדערגעוויקלט געוואָרן די שנאה צו רוסלאַנד, צו דער רויטער ארמיי און דער לינקער באָוועגונג אין פוילן. זיי גיבן אן ענטפער דער פּ. פּ. ר., וועלכע לייגט פאָר אַ פּאַרייניקונג פון אלע פּארטייען קעגן דעם דייטשן אָקופּאַנט. זיי ענטפערן אויף דעם, אז ס'איז נישט די צייט ארויסצוטרעטן אין קאַמף, מען זאָל נישט האַרכן די פּ פּ. ר., זיי האָבן געשריבן, אַז פּ. פּ ר. מיינט אין דעם פאָל די טובות פון רוסלאנד. זיי האָבן געשריבן, אז „מיר וועלן דאן ארויסטרעטן קעגן דייטשלאַנד, ווען מיר וועלן עס געפינען פאָר נויטיק". אין אַ צווייטן בלעטל איז דער אויטאָר ארויסגע־טראָטן קעגן די נייע מערב-גרענעצן, וואָס וועלן וועלן וועלן באַשטימט. אַזוי פלעגן מיר באקומען יעדע 10 טעג אַ בלעטל. דעם 25 פעברואר 1944 האָב איך באקומען דאָס לעצטע בלעטל. ווען איך בעט וויטער אַ בלעטל, זאָגט דער אַלטער, אז עס גייט שוין נישט ארויס די צייטונג. נאָר איך האָב זיך אַנגעשטויסן, אַז אַזוי ווי אין די בלעטלעך איז מען שטאַרק ארויסגעטראָטן קעגן רוסלאַנד און קעגן יידן, האָבן זיי מיר צוליב דעם נישט געוואָלט געבן דאָס בלעטל.

ווינטער האָבן זיי זיך געבאָרגט אַ ניי־מאשין פון זייערס אָן איידעם פון אַ צווייטן דאָרף און ביינאַכט פלעג איך אַראָפגיין פון מיין באַהעלטעניש און נייען פאר זיי. וועז איך בין אריינגעקומען בייאַכט צו דער ארבעט, האָט מיר דערציילט דער באַלעבאָס, אַז אין דאָרף סוליסלאָוויצע זיינען געווען ביי א גלח באַהאַלטן 12 יידן און א צווייטער גלח האָט אים געמסרט. צווישן די 12 יידן איז געווען א רב. מען האָט זיי אלע ארויסגענומען און געשאָסן. אַ צווייט מאָל דערציילט ער מיר, אז אין אַ שכנותדיק דאָרף יוגאשוו זיינען געווען באַהאַלטן ביי א פויער יורקאָווסקי 9 יידן, אייגנטימער פון אַן אָליאַרניע, האָט ער אליין צוזאמען מיט נאָך אייגעם סטאניסלאוו מאזשעץ פון קאָזיא־גורא זיי דערהרגעט. די ניין יידן ליגן באגראָבן נעבן דער קאפליצע אין יוגאשווו.

ביי דעם זעלבן סטאַך מאַזשעץ זיינען געווען אויסבאהאלטן 3 יידן: יאנקל אַפלבוים, משה טענצער און יאַנקל גרינשטיין, האָט ער מיט זיינע חברים זיי אַזוי שטאַנטאַזשירט, אַז זיי האָבן געמוזט אַוועק פון דאָרטן. מען האָט זיי פארפאלגט אזוי, אז סוף מערץ 1943 יאָר זיינען זיי אריינגעפאלן אַ דאַנק דער מסירה פון טאדעק בזשאזאווסקי פון קלעמענטאָוו. מען האָט זיי געכאַפט אין דאָרף קאָנארי. מען האָט זיי געבראַכט אין שטאָט אריין. די דייטשן האָבן זיי פאָרן טויט ארומגעפירט איבער קלעמענטאָוו. דערזעלבער בזשאזאווסקי איז זיי נאָכגעלאָפן און געשריען: „איר זענט דאָך די שטאַרקע". מען האָט זיי אַוועקגעפירט הינטער דער שטאָט און געשאָסן. דעמזעלבן בזשאזאווסקין האָבן די דייטשן געגעבן אַ ביקס און ער האָט אויך געשאָסן אין זיי.

אינדערצייט, וועז איך בין געווען ביי מיין באלעבאָס, האָב איך געשיקט אַ בריוו צום פראָקוראָר פון געריכט אין ראדאָם, ער זאָל מיר שיקן געלט אָדער זאכן. איך האָב ביי אים געהאַט צירונג פון מיין מוטער און גארדעראב. אָבער ער האָט מיר גאָרנישט געשיקט. און וועז איך שרייב אים, ער זאָל מיר שיקן אַ גראנאט אנצוג, ענטפערט מיר זיין שוועסטער, אז איך האָב דאָך שוין אַיינמאָל

אָפּגענומען דעם אנצוג. אַזוי האָב איך אים 5 מאָל געשיקט אַ שליח און ער האָט מיר קיין גראָשן נישט אָפּגעגעבן. נאָך דער באַפרייונג איז ער אַרעסטירט געוואָרן אַלס אָנגעהעריקער צו א. ק.

דעם 23־טן אפריל 1944 יאָר באשליס איך מיטן פֿרודער, אז מיר זאָלן אַרייגיין צום יידּ, וועלכער איז געווען באהאלטן ביי דער פאַמיליע פּאליט. מיר קומען אַהין און מיר טרעפֿן שוין דאָרט דעם צווייטן ברודער, וועלכער איז אהין געקומען נאָך דער ליקווידאַציע פון ליצייאום. מיר האָבן זיך געפרעגט ביי זייערע באַלעבאַטים, וועלכע טראָגן דיזעלבע פאמיליע וואָס מיינע, וועגן נייעס, זאָגן זיי, אַז די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַן אָפענסיוו. אַזוי איז עס טאַקע געווען.

דער פראָנט האָט זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן. עס איז געוואָרן אומרויק. די באַלעבאַטים אונזערע האָבן אָנגעהויבן צו זאָגן, מיר זאָלן זיך זוכן אַ נייי אָרט. דעם 23־טן מאי זייענען מיר אריין צו די יידן בעטן זיי זאָלן אונז נאראיען אַ צווייט אָרט, אָבער מיר זייענען צוריק אַהיימגעגאַנגען מיט וואָס מיר זייענען געקומען.

אונזער לאגע איז געוואָרן קריטיש. דעם 24־טן מאַי זייענען אריין אין דאָרף קאָזאקן וולאסאָוצעס. אונזער לאגע איז געוואָרן נאָך ערגער. אין גאנצן דאָרף זייענען אויף קוואטיר געשטאַנען קאָזאקן, נאָר ביי אונז זייענען זיי צום גליק נישט געווען. אויך ביי יענעם פאליטן זייענען געווען אייגעשטעלט קאָזאקן, נאָר די באַלעבאַטים האָבן די יידן גוט באַהאַלטן. צוליב די קאָזאקן האָבן אונזערע באַלעבאַטים אויך געמוזט אונז האלטן, זיי האָבן אויפגעהערט אונז מאַטערן, מיר זאָלן אוועקגיין, ווייל אַרויסגיין פאָר דער שוועל איז געווען לעבנסגעפֿאר. די לאגע איז געוואָרן וואָס אַ טאָג געפערלעכער.

אייגמאָל בשעת אַ לויה פון אַ קאָזאק האָט דער פּאָפּ גענאַגט, אַז די קאָזאקן זייענען געקומען טאָן אַ הייליקע זאך—שעכטן יידן און קאָמוניסטן. אין פאָסטראָנענע האָבן די קאָזאקן געכאפט ביי אַ פויערטע 3 יידן. די פויערטע ניעדזביאלא האָבן זיי מיט שטעקנס דערהרגעט אויף טויט. צווישן די דערהרגעטע דריי יידן זייענען געווען מאטיס פיינ־

קוכן, וואָס פלעגט קומען צו אונז אין וויענזאָוויצע, אוּן זלמן בוים.

צווי וואָכן פאר דער באפרייונג האָבן מיר ווייטער געהאַט גרויסע צרות. די טאַכטער פון אונזערע באלעבאטים, אַ שיקסל פון 14 יאָר, איז פשוט קראנק געוואָרן פאַר שרעק. זי האָט מורא געהאַט, אַז צוליב אונז וועט מען זיי אלעמען הרגענען. איינמאָל קומט אַריין צו אונז די אלטע מיטן יונגסטן שוגץ אוּן זיי זאָגן קאטעגאָריש, אז מיר מוזן אוועק, גלייכצייטיק הערן מיר שוין קנאַלן פון פראָנט. עס העלפט נישט קיין בעטן. דאָן זאָגן מיר, אַז מיר וועלן אוועקגיין נאָר נאָכדעם ווי דער עלטסטער זון וואָצלאָוו וועט אַרויסזאָגן זיין מיינונג. וואָצלאָוו האָט אין שטוב געהאַט די הויפט־דעה. מיר גייען אַריין צו אים, מיר בעטן אים, אז מיר האָבן נישט וווּ צו גיין. אָבער ער זאָגט:

— וואָס זאָל איך טאָן, אַז די מאמע האָט מורא?

דער קלייניער רופט זיך אָפּ מיט געווין:

— וואָס וועט זיין, אַז מען וועט אייך געפינען, דאָן וועט מען אונז אויסהרגענען.

מיר האָבן אים געבעטן:

- וואָצעק, וווּ וועסטו אונז שיקן?

קלערט ער, ער וועייסט נישט וואָס צו טאָן. די לאגע איז נאָך געווען באשווערט מיט דעם, ווייל איינער פון די זין מאָניעק איז געווען אין א. ק. אוּן די מוטער האָט מורא געהאַט, אַז מען וועט קומען זוכן איר זון אוּן מען וועט געפינען אונז. צום סוף האָט וואָצעק געזאָגט:

— נאָ, לאָזשטאַ דאָ דזשורי! (נו, קריכט אין לאָך אריק!)

ס׳איז אונז געוואָרן לייכטער.

דעם 6־טן יוני האָט זיך אָנגעהויבן דער צווייטער פראָנט. דעם 12־טן יוני האָט די א. ק. מאָביליזירט גרעסערע כוחות צווישן זייערע מיטגלידער. זיי האָבן אויסגערעכנט, אַז די ענגלענדער וועלן פריער פארנעמען פוילן. אין יענעם מאָמענט האָבן זיי אויך מאָביליזירט מאניעקן. ס׳איז אויך אין דעם דאָרף מאָבילי־

זירט געווארן יאן בארשנסקי, א מאטושיסט. וועז די א. ק. האט געזאגן, אז די רוסישע אפענסיוע אנטוויקלט זיך אין א שנעלן טעמפא. אין די רוסן וועלן גיכער אנקומען, ווי די ענגלענדער, האבן זיי דעם 23-טן יולי א סך דעמאביליזירט, צווישן זיי אויך מאניעקן, וועלכער איז געקומען אהיים. מען האט זיי דעמאביליזירט אין דעם מאמענט, וועז די רויטע זיינען שוין געשטאנען ביי דער וויסל.

דער פראנט איז דאן געווען 20 קילאמעטער פון אונז. דעם 23-יולי איז צו אונזערע באלעבאטים געקומען זארעמבא פון סטא-ליאוע-וואליע מיט זיינעם א חבר. מ'האט זיי אוועקגעלייגט שלאפן אין סטאדאלע, אבער זיי האבן וועגן אונז נישט געוווסט. איך האב געהערט, ווי זיי שמועסן צווישן זיך:

— אליע ביאם! (אוי, קלאפן זיי!)

— אוי, קלאפן זיי!

און זארעמבא זאגט:

— איך וועז זיך מיט דיר, אז אין צוויי וואכן ארום וועלן די רויטע דא זיין.

איך האב אויך נישט געגלויבט, אז די רויטע זיינען אזוי נאענט, וויל דער באלעבאס האט אונז געזאגט, אז די רויטע האבן געזאכט בלויז א דעסאנט און דאס איז ערגיר [illegible] וויל פארזיכטן דעם דעסאנט. און זיך בוקם זיין אין דער באפעלקערונג. אין א געוויסן טאג זיינען אריינ-געקומען [illegible] דער דייטשער שפראך, וואס די רוסישע ארמאפלאנען האבן אראפגעוואורפן. דאס איז געווען אן אויפרוף פון די דייטשע גע-נעראלן, וואס זיינען געקומען געווארן אין געפענגניש. אין זייער אויפרוף האבן זיי געשריבן צו דער דייטשער ארמיי, אז מען זאל זיך אונטערגעבן, וויל די מלחמה איז דורך די דייטשן פארשפילט.

דער פראנט האט זיך דערנענטערט. עס האט זיך געטראגן קלאנ-גען, אז די דייטשן עוואקואירן די באפעלקערונג. די אטמאספער

איז געווארן וואס אמאל הייסער. איין טאג איז אריין אין דארף די וועראמאט און האט זיך אינקוואטירט ביי די פויערים. מיר הערן שוין קנאלן פון ארטילעריע. יעדער שאס האט אונז באטויבט אין אונזער באהעלטעניש. איין טאג קומט צולויפן דאס עלטערע שיקסל און דערציילט, אז אויפן פעלד, ווו זיי האבן געשניטן תבואה, זיינען דריי מענטשן פארוונדעט געווארן פון די קוילן. א צווייט מאל קומט זי צולויפן און זאגט, אז א קויל האט זיך אויפגע-ריסן ביי די ליפעס נישט וויט פון אונזער כאטע און אז די דייטשן האבן פארלייגט א פעלד-טעלעפאן. דעמזעלבן טאג דערציילט זי, אז די דייטשן האבן דעם טעלעפאן אראפגענומען. אויפדערנאכט איז געווען שרעקלעך, פון אלע זייטן האט געברענט. ארום זעט מען איין פייער.

אונזערע באלעבאטים האבן מורא צו זיין אין שטוב און זיי מאכן זיך שוץ - גראבנס קעגן לופט - אנגריפן. מיר ליגן אין סטאדאלע אויפן שטרוי, מיר פילן, או אין דער לעצטער מינוט קאנען מיר באצאלן מיט אונזערע קעפ. דאס דייטשע מיליטער גייט אן אויפהער צוריק.

איינמאל קומט צו צו אונזער באהעלטעניש דער באלעבאס. ער האלט אונזער וועש און זאגט:

— יינגלעך, דאס איז אייערס, אז די סטאדאלע וועט זיך אב-כאפן, טא אנטלויפט!

מאנטיק דעם 7-טן אויגוסט זיינען די באלעבאטים אוועק אין א צווייטן דארף אין שכנות, וו זיי האבן געהאט אן אויסגעבענע טאכטער. געבליבן זיינען בלויז מיר מיטן הונט. אויך דאס עלטסטע שיקסל האט זיך נאך געדרייט ביי די קי. זי איז אריין צו אונז און שטארק אונז באדויערט, זי האט געזאגט:

— וואס וועט זיין מיט אייך?

זי האט אונז געגעבן א ברויט און איז אוועק.

14. מיר זיינען פרייַ

עס האָט געקאָסט זיין 11 אזייגער אינדערפרי, מיין ברודער האָט דורך אַ לאַך אין וואַנט ׳ערזען, אז אין הויף זיינען אריין זעלנער. ער האָט באַמערקט, אַז אייגער איז אַ־יין אין הויף מיט אַ מאַשין־געווער. עס זיינען געקומען נאָך צוויי זעלנער און האָבן זיך אוועקגעלייגט מיט געווער ביי דער כאַטע. מיין ברודער האָט מיר געזאָגט, אז זיי גייען אנדערש אָנגעטאָן ווי די דייטשן און זיי רעדן רוסיש. מיר האָבן געמיינט, אז דאָס זיינען וואלאסאָווצעס.

מיין ברודער האָט געוואָלט אַנטלויפן, נאָר איך האָב אים איינגעהאַלטן, וויייל מיר האָבן נישט געהאַט וווּ צו לויפן. איך גיב אַ קוק דורך דעם לאָך און זע, אַז אין הויף איז פול מיליטער. גלייכצייטיק זיינען די זעלנער מיט מאַשין־געווער אַריינגעפֿאָרן אין דער סטאַדאָלע. איך האָב געמיינט, אז דאָס איז שוין דער לעצטער טאָג אונזערער. איך האָב דעם אויפרוף, וואָס דער באַלעבאָס האָט אונז געבראַכט, באַהאַלטן אין דער ערד. דער ברודער האָט נאָכאַמאָל אַ קוק געטאָן דורך דעם לאָך און זאָגט, אַז עס דוכט זיך אים, אז דאָס זיינען רויטע, וויייל זייערע שליפעס זיינען ארומגעזוימט מיט רויט. אזוי ליגן מיר ביז 1 אזייגער בייטאָג.

איינס אַזייגער קומען צולויפן וואַצעק מיט מאַניעקן קלאַפּן צו אונז מיט אַ גרויסער פרייד און שרייען:

— ווילאַזשטאַ, בא באַלשעוויצי יוזש סאָם (קריכט אַרויס, וויייל די באַלשעוויקעס זיינען שוין דאָ)!

מיר גייען ארויס און פרעגן, צי עס איז א דעסאַנט? זאָגט ער, אַז דאָס איז נישט קיין דעסאנט, עס גייען טאַנקען, אויטאָס, אַ גאנצע אַרמיי.

דער שאָסיי ווערט צוזאמענגעבראָכן. איך קוק ארויס אינדרויסן, זע איך, ווי עס קומען זעלנער צום ברונעם נאָך וואַסער. גלייכצייטיק זע איך, ווי עס באוויזט זיך אַ ציגיינערין. זי איז שוין געלאָפן צום באלעבאָס גנבענען. מיליטער קומט, מיליטער גייט אַוועק. איך זע ווי אַ זעלנער איז אריין אין כאטע. איך האָב זיך נישט געקוועט איינהאַלטן און אַראָפּ אינטן. דער זעלנער פֿאַרגט מיך, צי איך בין דער באלעבאָס און ער פרעגט מיך צי איך הָאָב ברַאַנפן. זאָג איך, אַז איך בין נישט דער באַלעבאָס, אז איך בין אַ יִיד. דאָס איז געווען אַ יונגער זעלנער. ער האָט נישט געגלויבט זייַנע אויגן, אז איך בין טאַקע אַ יִיד. איך בין אריין אין קאַמער. עס איז ווייטער אַנגעקומען מיליטער. זיי האָבן אומעטום געזוכט און אריין אין קאַמער. אַ זעלנער מיט אן אויפגעהויבענעם בייקס האָט געפרעגט, ווער מיר זיינען? מיר האָבן אים געזאָגט, אז מיר זיינען יידן. ער האָט נישט פֿאַרשטאַנען, פֿאַרוואָס מיר האָבן זיך נאָך באַהאַלטן. ער פירט אַריין זיינע חברים, זיי זאָלן אונז אָנקוקן. די זעלנער פֿאַרשטייען נישט, פֿארוואָס מיר גייען נישט אראָפּ. זיי נעמען אונז פֿאר די העגט און פֿירן אונז אַרויס אויפן הויף.

דאָס איז געווען 2—3 אַוייגער בייטאָג. נאָך עטלעכע מינוט זיינען מיר ווייטער אַרויף אין קאַמער. בייַנאַכט האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט אין דעם קו־שטאָל און מיר זיינען ווייטער אריין אין באַהעלטעניש. איבער שלאָפן די נאַכט און פֿארטאָג גיין ווייטער. ווי מיר האָבן זיך נאָר אוועקגעלייגט, קלאָפט וואצעק, מיר זאָלן ארויסגיין. מיר זיינען ארויסגעגאַנגען און געגאַנגען שלאָפן אין די שוץ־גרובן אויפן פעלד. די סאָוויעטישע ארטילעריע האָט אַ נאַכט גע־דונערט. דער פראָנט איז געבליבן שטיין אין דער ... פון וולאשאָוו, 6 ק'מ פון אונז. פון 7־טן אויגוסט

1944 יאָר ביזן 12־טן יאַנואר 1945 יאָר איז דער פּראָגט דאָרט גע־
שטאַנען.

פֿאַרטאָג האָבן מיר זיך אויפגעהויבן און אַוועק. מיר זיינען
געגאנגען קיין קלעמענטאָוו, אויפן וועג איז אונז נאָכגעגאנגען
א סאָוויעטישער זעלנער, וואָס האָט געטראָגן וואַסער און בײַם
צמענטאוש האָט ער אונז פארהאַלטן און צוגעפירט צום קאָמאַנדיר.
דער קאָמאַנדיר האָט זיך געהייסן וויזן דאָקומענטן. מיר זאָגן אים,
אז מיר האָבן נישט קיין דאָקומענטן, ווייל מיר זיינען יידן. ער האָט
אונז באַפרייט. דער זעלנער, וואָס האָט אונז פארהאַלטן, האָט גע־
פֿרעגט:

— פֿאַרוואָס האָט איר געדעדט צווישן זיך דייטש?

מיר זיינען אַריין אין גאָזשליץ. אונזער באלעבאָס כאטע איז גע־
שטאַנען א האלבן קלמ. פון דאָרף. מיר זיינען אריין צו א באַקאַנטן
פויער יאן בראנסקי. ער האָט אויפגעשטעלט א פּאָר אויגן אויף
אונז. ער האָט אונז געעצהט מיר זאָלן אוועק פון דער געגנט, ווייל
זי איז נישט רויק. דאָ קען מען אונז דערהרגענען. מיר גייען
ווייטער.

אויפן שאָסיי אין די ראָוועס ליגן דערהרגעטע דייטשע
זעלנער, צעבראָכענע טאַנקען. עס באגעגענען אונז מיעשטשאַנעס*
פון אונזער שטאָט. זיי דערציילן אונז, אז אין קלעמענטאָוו זיינען
פּאראן 10 יידן, צווישן זיי גאָטליב, וואָס ווינט יעצט ביי מיר. עס
האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אין קלעמענטאָוו איז פּאראן בלויז איין
יידן, וועלכער דערציילט, אז ער איז אַנטלאָפן מיט נאָך 10 מאן,
נאָר זיי זיינען נאָך נישט געקומען. פּאָר דער שטאָט באַווייזן זיך
דייטשע אראָפלאָנען. זיי פליען אדורך. מיר גייען אריין אין שטאָט.

מיר גייען פּארבײַ דעם קלויסטער, גייען ארויס פון דאָרטן מיע־
שטשאנעס. איך פֿרעג זיך אויף מיינע בעלי־חובות. זאָגן זיי, אַז א
טייל האָבן די דייטשן בשעת א לאָפאַנקע געכאָפּט. אין שטאָט

---

* שטעטלדיקע אייגנווינ.

ברענט נאָך. איך דערוויס זיך, אז די דייטשן האָבן פּאַרן אוועקגיין באַגאָסן די הייזער מיט בענזין. אין קום אין מארק אריין. איך זע פּונדערווייטנס דעם סטאַראָסטע הינאָך מיט נאָך צוויי מיעשטשאַנעס. ער רופט זיך אָפּ כדומרשט מיט פרייד:

— דאָס איז מיין ייִדער.

ער דערלאַנגט אונז די האַנט, פרעגט ווי מיר האָבן איבערגעלעבט די צייט. דורכן מאַרק גייען דורך קלענערע מיליטער־אָפּטיילונגען און די מיעשטשאַנעס גיבן אונז צו פּאַרשטיין, אז די רוסן וועלן באַלד אָפּטרעטן. מיר שטעלן אָפּ אַן אָפּיציר און פּרעגן, צי ס׳איז אמת, אז דער דייטש וועט צוריקקומען, זיי שיסן אויס אין אַ געלעכטער און זאָגן:

— דער דייטש וועט אַהער נישט קומען.

מיר באַרויקן זיך.

מיר דרייען זיך אַ־בער דער שטאָט. מיר גייען אריין אין אַ שטוב און קויפן זיך עסן. ווי מיר עסן פרישטיק, לויפט אַ־ינער אַריין און שרייט, אַז די רוסן אַנטלויפן. מיר לויפן ארויס, גייען צו צו אַ רויטאַרמייער און ער זאָגט, אַז עס איז נישט אמת. ער הייסט אונז צוגיין צו א פּאָליטרוק, אַ ייד, וועלכער גע־פינט זיך אין דאָרף נאָוואָדושיצע און ער וועט אונז אלץ זאָגן. ער זאָגט אויך, אז דער קאָמאַנדיר אין פּענכאָ וועט אונז אַלץ זאָגן. ער האָט אָפּגעשטעלט אן אויטאָ און מיר זיינען צוגעפּאָרן צום קא־מאַנדיר.

דער קאָמאַנדיר האָט אונז גוט אויפֿגענומען, האָט יונז געגעבן אַ מיטאָג פון דער קיך און מיר זיינען ביי אים געווען. ער האָט געזונט אַ סערושאַנט אַ ייד וואקסמאן און געזאָגט אים, אז ער זאָל אונז פירן צום וואַיענני קאָמענדאַנט פון קלעמענטאָוו. דער קאָמענדאַנט איז געשטאַנען מיט אלע מיעשטשאַנעס און האָט זיך געוויצלט. ער האָט מיר געזאָגט, אז איך זאָל זיך נעמען צו דער אַרבעט און אַרייַנציען זיך אין מיין ווינונג. מיר האָבן אויך געהאָט אן אינצי־דענט מיט אַ פּאָליאַק, וועלכער איז צוגעגאַנגען צו אַ רוסישן זעל־

נער און געזאָגט, אַז די יידן האָבן געשטיצט די דייטשן.

צומאָרגנס בין איך מיטן ברודער אריין צום פּראָקוראָר וויעטשאָרעק. די גאַנצע פאַמיליע איז צעטומלט געוואָרן. עס איז אַריין דעם פּראָקוראָרס זון און געפרעגט, צי מיר וועלן עסן מיטאָג. איך האָב געזאָגט, מען זאָל מיר אָפּגעבן די סחורות און צירונג, וואָס איך האָב ביי אים אויערגעלאָזט. דער פּראָקוראָר זאָגט, אַז ער האָט זיך אָפּגערעדט מיט מיין פאָטער, אז ער וועט די זאכן אָפּגעבן ערשט נאָך דער מלחמה. די הויפּט־סיבה איז די, וואָס ער האָט נישט די זאָכן ביי זיך אינדערהיים אין ער קאָן זיי מיר יעצט נישט געגעבן.

פון אים בין איך אַוועק אויפן יידישן בית־עולם. ער שטעלט מיט זיך פאָר אַ שרעקלעך בילד. דער שטיינערנער מויער איז געווען צעלייגט און אוועקגעראָיבט. די מצבות כמעט אלע אַרויסגעריסן, געבליבן זיינען אפשר 20 פּראָצענט. די ערד איז געווען צעקאָפּעט. איך קוק אויף די מאסן־קברים און זוך די קברים פון דעם פּאַרפאַלק, וואָס די אקאָוצעס האָבן געהרגעט אין ארעסט. דער פּוילישער סטרוזש פון דער יידישער קהילה האָט מיר געוויזן זייער קבר. ער דערציילט מיר, אז אויסווורפן האָבן אויסגעגראָבן ספרי־תורות און זיי אַרויסגענבעט. דעם פּאַרמעט האָבן זיי אויסגענוצט אַלס אונטערנייעכץ צו שטיוול. ער דערציילט מיר, אז 6 מאָנאַטן נאָכדעם, ווי מען האָט באגראָבן די 68 געשאָסענע (דאָס איז געווען דעם 30־טן נאָוועמבער 1942 יאָר) זיינען פרילינג דעם 1943 יאָר געקומען אונטערוועלטניקעס, אַרויסגעשלעפּט די טויטע, באַזוכט זיי, צי זיי האָבן נישט קיין דאָלאָרן און אַרויסגעריסן ביי זיי גאָלדענע ציין. איינער פון די, וואָס האָבן דאָס דורכגעפירט, איז געווען טשעסלאָוו נאָוואָקאָווסקי.

וועו איך בין געגאַנגען פון בית־עולם, איז צו מיר צוגעגאַנגען אַן עלטערע פּויילישע פרוי און האָט מיר אָנגעוויזן אויף אַ קלייעם קבר פון אַ זיבן יעריק ייִנגעלע אבנר דיאַניאַנט. די פאַמיליע פון דעם קינד האָט זיך פאָר דער אויסזידלונג

באַהאלטן ביי פּאַליאקן. עס זיינען געקומען נ. ס. ז. באנדיטן, זיי האָבן ארויסגענומען די גאַנצע יידישע פאמיליע און זי דערשאָסן. בעתן שיסן איז די מוטער געפאַלן אויפן קינד, וואָס איז בלויז פארוווונדעט געוואָרן. ביינאַכט האָט זיך דאָס קינד אויפגעהויבן און געקומען אין דאָרף מאַשיצע. דאָרטן האָט מען דעם קינד געגעבן עפּעס עסן און געבראכט קיין קלעמענטאָוו. מיטן קינד האָט זיך פארנומען אן אַרעמע פוילישע פרוי יאניס פון קלעמענטאָוו, וואָס פלעגט אַמאָל טראָגן פּאַרן קינדס עלטערן וואַסער. דאָס קינד האָט איר געזאָגט, אז עס האָט קרובים אין אַמעריקע און נאָך דער מלחמה, וועלן זיי איר באַלוינען. דאָס קינד האָט זיך דערצויגן מיט אירע איניקלעך. עס איז אויך אריין צום גלח און געבעטן, מען זאָל עס אָפּשמדן. אזוי האָט מען עס ארומגעדרייט עטלעכע וואָכן אין שטעטל. אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אָפּגעמסרט דאָס קינד פאַר דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. דאָס קינד האָט זיך געבעטן, מען זאָל עס לאָזן לעבן, אָבגעוויזן אן אדרעס, ווו זיין טאַטע האָט באהאלטן געלט. צווייי טעג איז דאָס קינד געווען אין זשאַנדאַרמעריע, נאָך צווייי טעג האָבן זיי עס גענומען אויפן בית־עולם. דאָרט האָט מען עס מיט דריי קוילן דער זאָכן.

אינדערפרי בין איך געגאַנגען אין שול. אן אין בית־מדרש. די אַלטע שול איז ניצול געוואָרן פון די דייטשע הענט. עס האָט געפעלט בלויז דער ארון־הקודש. די טירן, די פענצטער, דאָס מאַלעריי, אלץ איז געבליבן. אויך גאַנץ איז געבליבן דער בית־מדרש. פון דאָרטן בין איך אַריין אין דער תפיסה פון יודנראט. אלץ איז דאָרט ווי געווען. די וועגט זיינען פארשריבן מיט אופשריפטן קיגן יודנראט. אין אויפשריפט איז צונויפגעשטעלט אין גראַמען און איז געשריבן קעגן ראַטמאַן דוד גראָסמאַן:

„זיי גראָסמאַן
דער אַנטאָן אַ פערד־געשפּאַן
ער איז אַ פערד

און פוילן זאָל ער באלד אין דר׳ערד.
אמת ויציב
ער איז אַ געמיינער גנב״.

איך זע די וואַנט פֿון דער שול, וווּ עס איז פֿאַרגעקומען די עקזע קוציע פֿון 22 יידן, וואָס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דעם 2-טן סעפּטעמבער 1942 יאָר. עס זיינען אין דער שול־וואַנט געבליבן לעכער פון די קויל־ן אַלס שטומע עדות פֿון שאַנד־טאַטן פון יורג־ראַט און פֿראָוואָקאַציע פון דער פּוילישער פּאָליציי.

דיזעלבע נאַכט איז פֿאַרגעקומען אַ באַמבאַרדירונג פון קלע־מענטאָוו און דער יידישער ראיאָן, וואָס איז נאָך טיילוויז געבליבן, איז יעצט חרוב געוואָרן. דערביי איז צווישן אנדערע געהרגעט געוואָרן די פרוי, וואָס האָט געהאלטן דאָס יידישע קינד. איך האָב באַשלאָסן אַוועק פון דאַנען, אריבער די ווייסל, בדי צו זיין ווי־טער פון פראָנט. אָבער אויף דער צווייטער זייט ווייסל האָט אונז פאר־האַלטן די נ. ק. וו. ד. מען האָט אונז נאָך אַ קורצער צייט בא־פרייט און מיר זיינען אַוועק צוריק אין קלעמענטאָוו. עס זיינען קיין קלעמענטאָוו געקומען נאָך יידן. די לאַגע איז געווען אַ שווע־רע.

מיר זיינען געווען נאַקעט און באַרוועס. מיר האָבן געאַרבעט ביי אַ ייד מאָטל פּענטשינא, וואָס האָט איבערגענומען זיין מיל. ער האָט געמאָלן מעל פאַר דער רויטער ארמיי און פון דעם גע־מאָכט א מיליאָנעז פארמעגן. אונז פלעגט ער צוטיילן שטיקלעך ברויט און פלעגט אונז שלאָגן, וועז מיר האָבן נישט געוואָלט אַר־בעטן. שפּעטער האָב איך געאַרבעט אַלס שנייידער אין דער רוי־טער אַרמיי און איך האָב גוט פארדינט.

אייגמאָל איז געקומען צו אונז אַ געוויסער סטע־פאַן ביגאַס פון אַ דערבייאיקן דאָרף און אונז געראַטן מיד זאָלן אוועקגיין פון קלעמענטאָוו, וויל ער וווייסט געניוי, אַז די נ. ס. ז. ווילן אויף אונז וואַרפן גראַנאַטן דורכן פענצטער. וועז דער פראָנט האָט זיך דעם 12־טן יאנואר געפרוקט און עס איז געוואָרן

וויניקער מיליטער, האָבן מיר באַשלאָסן אַוועקגיין פון שטאָב, וויל די אַטמאָספער ארום איז געווארן הייסער. אָ סך פּאָליאַקן האָבן אונז געווארנט מיר זאָלן אַוועקגיין.

סוף מערץ 1945 יאָר זיינען מיר געקומען קיין לאָדזש. אין קלעמענטינוו זיינען נאָך געבליבן חיים פּענטשינאַ מיט זיין שוואַנגערער פרוי. זיין פאָטער אברהם פּענטשינאַ, וואָס איז געווען באַהאַלטן אין וויענזאוניצע מיט זיין פרוי, טאָכטער, דריי זין און צווויי שניר איז צוזאמען מיט זיין פאָמיליע דערמאָרדעט געווארן האָרט פאָר דער באַפרייונג. גלייכצייטיק זיינען פאָר דער באַפרייונג דערמאָרדעט געווארן אין דעמועלבן דאָרף צווויי יידישע פרויען: די פרוי רוזשע בוים מיט איר שוועסטער, די פרוי פון ישראל ראָזנבערג. (ער איז איצט אין אַרגענטינע).

איך האָב זיך אויך דערוווסט, אַז צו ראַטקאָווסקין, וווּ איך בין געווען באהאלטן, זיינען נאָך אונזער אַוועקגיין, דעם 5-טן סעפּטעמבער 1943 יאָר, געקומען זיינע באַקאַנטע יידן, וואָס האָבן זיך געוואָלט ביי אים באַהאַלטן: אַבנר וואל, יואל וויינמאַן און משה ניסנבוים פון אָפּאַטאָוו. ראַטקאָווסקי איז מסכים געווען זיי צו האלטן דאָן זיינען אבנר און וויינמאַן געגאַנגען אין קלעמענטאָוו אפּנעמען ביי יוזעף שטענשיצקי זייערע זאכן. וועי זיי זיינען אַרויס פון שטענשיצקין, האָט ער נאָך זיי נאָכגעשיקט באַנדיטן וועלכע זיינען זיי נאָכגעגאַנגען קיין וויענזאוניצע צו ראַטקאָווסקין. זיי האָבן צעשלאָגן ראַטקאָווסקין און די דריי יידן געשאָסן ביי אים אויפן הויף. דאָס איז געווען אַ באנדע פון 40 באַוואָפנטע באַנדיטן. וועגן דעם האָט מיר איבערגעגעבן עדוואַרד ראַטקאָווסקי, וועלכער האָט די יידן באַגראבן אין אַ ברודער-קבר ביים צמענטאָוש. אויך צו מאַזורין ביי וועלכן מיר זיינען געווען אין זעלבן דאָרף, זיינען נאָך אונזער אַוועקגיין געקומען נ. ס. ז. און האָבן געפאָדערט פון אים ער זאָל אויסגעבן וווּ די יידן זיינען באהאלטן. זיי זיינען צוגעגאַנגען גלייך צו דעם טכראָן, וווּ מיר זיינען געווען. זיי האָבן געשלאָגן דעם באַלעבאָס ער זאָל זאָגן, וווּ מיר זיינען. צום סוף, כדי אָפּצושרעקן

אים, האָבן זיי אַרומגעדרייט אַ בערעזע־צווייג אַרום זיין האלז און אים אויפגעהאָנגען. דאָס האָט מיר דערציילט מאזור אליין.

דעם 12־טן אַפּריל 1945 יאָר האָבן קלעמענטאָוו פּארלאָזט די רעשט יידן ,וואָס האָבן מורא געהאַט פֿאר די נ. ס. טעטישע באַנדעס. עס זיינען נאָר געבליבן 5 יידן: אברהם זלאָטניצקי, די ברידער שאיע און ביל לעדערמאַן און דאָס פּאָרפּאָלק חיים און ריווטשע פּענטשינא. נ. ס. ז. באַנדיטן האָבן עס נישט געקאָנט פֿארלייגן. מאָנטיק בייגאַכט, דעם 16־טן אַפּריל 1945, זיינען זיי געקומען און געשאָסן די יידן.

דערמיט איז פּארענדיקט די געשיכטע פון די יידן אין קלעמענטאָוו.

אונטערשריפט פון עדות: (—) ל. זילבערבערג.

" " פּראָטאָקולאנט: (—) ק. מירסקא.

לאָדזש, דעם 5־טן אָקטאָבער 1945.

* * *

.. איך, גרינבערג אַשר, געבוירן אין קלעמענטאָוו אין יאָר 1896, בין געווען די גאנצע צייט בין דער אויסזידלונג, ד. ה. ביזן 1־טן נאָוועמבער 1942, אין קלעמענטאָוו און איך באשטעטיק, אַז אַלץ, וואָס לייגט זילבערבערג האָט איבערגעגעבן, איז פּוילשטענדיק ריכטיק.

לאָדזש, ד. 16־טן אַפּריל 1947.

אשר גרינבערג

לאָדזש, קאָמיסיע 8 ווו. 18.

אינהאלט

פון דער רעדאקציע־קאלעגיע . . . . זייט 3
אריינפיר פון קלאראַ מירסקאַ . . . . „ 5
1. די ערשטע נגישות . . . . „ 11
2. די מעשים טובים פון יודנראט . . . „ 14
3. די דייטשע אָרדענונג שטעלט זיך איין . . „ 21
4. די יידישע פאָליציי . . . . „ 24
5. עס הויבט זיך אָן . . . . „ 35
6. אין כאַנדאַמיר . . . . „ 50
7. די אויפרוימונגס־קאָמאַנדאָ . . . „ 57
8. אין דאָרף קאַמיען . . . . „ 65
9. די ענדגילטיקע לִיקווידאַציע פון סאַנדאָמירער געטאָ „ 69
10. פיאָנקי . . . . . „ 73
11. מיר אַנטלויפן . . . . . „ 79
12. מיר זוכן אַ באַהעלטעניש . . . „ 92
13. ביי פויערים אויף קעסט . . . „ 107
14. מיר זיינען פריי . . . . „ 116

אויסגאבעס פון דער צענטראַלער ייִדישער היסטאָרישער קאמיסיע אין פוילן

דערשינען:

1) אינסטרוקציעס פאר זאמלער פון היסטאָרישע מאטעריאלן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאציע. לאָדזש, 1945, 22 ז.

2) אינסטרוקציעס פאר זאמלער פון עטנאָגראפישע מאַטעריאלן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. לאָדזש, 1945, 16 זייטן.

3) אינסטרוקציעס פאר אויספאָרשן די יידישע קינדער אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאציע. לאָדזש, 1945, 16 ז.

4) מעטאָדאָלאגישע אָנווייזונגען אויסצופאָרשן די געשיכטע פון די פוילישע יידן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. לאָדזש 1945. 47 זייטן.

5) דאָקומענטן וועגן פארברעכן און מארטירערטום. אַנטאָלאגיע פון גבית עדותן. דריי טיילן:

א) אין די לאגערן.

ב) איבער שטעט און שטעטלעך.

ג) קינדער דערציילן.

קראָקע 1945, 222 — 16 זייטן.

6) אַ קאַרטע פון לאגערן אין שלעזיע. (אויסגאבע פון דער קאַטאָוויצער אָפּט.).

7) דער חורבן פון פוילישן יידנטום. פּאָטאָגראַפישער אַלבום דאָקומענטאלע אויפנאמעס, וואָס אילוסטרירן די באַבארישע מעטאָדן פון אָקופּאַנט לגבי דער יידישער באַפעלקערונג. אַרויסגעגעבן פון דערקלערונגען פון גרשון טאַפּעט. לאָדזש, 1946, 15—104—18 ז.

8) ד"ר פיליפ פרידמאן: „דער חורבן פון די יידן אין לעמ־
בערג". שטודיום געשטיצט אויף פּערזענלעכע איבערלעבונגען פון
מחבר און גבית עדותן. לאָדזש 1945, 38 זייטן.

9) גוסטאַ דרעננער: „יוסטינעס טאָג־בוך". געשריבן אין דער
תּפיסה דורך אייגער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער יידישער קאַמפּפּ־
אַרגאַניזאַציע אין קראַקע). אַרייגפיר: יוסף וווּלף. קראַקע, 1946,
120 זייטן.

10) מיכאל באָרוויטש: „אוניווערזיטעט פאר תּלינים" (וועגן
דעם יאָגעווער לאַגער אין לוואָוו). אַרייגפיר פון מאַריאַ האָכבערג־
מאַריאַנסקא.

11) מ. געבירטיג: „עס ברענט" (אין יידיש) לידער געשריבע־
נע אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע דורכן באָלשעוויזם יידישן
פּאָלקס־זינגער, וואָס איז דורך די דייטשן דערמאָרדעט געוואָרן.
אַרייגפיר: יוסף וווּלף. קראַקע 1946, 40 זייטן.

12) רודאָלף רעדער: „בעלזשעץ". דער אמת וועגן טויט־לאָגער
אין בעלזשעץ, דערציילט דורכן מחבר, אַ לעבעדיקער עדות. וואָס
איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון דער גאַז־קאַמער. אַרייגפיר: נעללא
ראָסטו. קראַקע 1946 — 65 זייטן.

13) לעאָן וויעליטשקער: „די טויט־בריגאַדע". זכרונות פון
מחבר, וואָס איז געצוווּנגען געווען צו אַרבעטן אין אַ בריגאַדע, וואָס
האָט זיך פאַרנומען מיט אויסגראָבן און פאַרברענען אומגעקומענע,
כדי צו פאַררייבן די שפּורן פון מאַסן־שחיטות. אַרייגפיר: רחל אוי־
ערבאַך. לאָדזש 1946, 128 זייטן.

14) דאָקומענטן און מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון יידן
אין פוילן. ערשטער באַנד: לאַגערן, באַאַרבעט פון נ. בלומענטאַל
(אין טעקסט גייען אַריין אַריגינעלע דאָקומענטן פון אַשוויצענטשים,
מאַידאַנעק, טרעבלינקע, סאָביבאָר, בעלזשעץ, כעלמנאָ א. אַ. וו.).
דער אַרייגפיר פון: מחבר אונטערן נאָמען „דייטשע לאָגערן אין
פוילן" שטעלט מיט זיך פאָר אַ סינטעטישע אַרבעט, וואָס באַלויכט
די פראַבלעמאַטיק פון די דייטשע לאָגערן אין פוילן. לאָדזש 1946
13—335 זייטן.

15) מיכאל מ. בארוויטש: „ליטעראטור אין יאנעוועך לאגער". **א סקיץ וועגן דער אונטערערדישער טעטיקייט אין די ליטעראריש שאפונגען פון די פארשיקטע אין יאנעוועך טויטן־לאגער אין לוואוו. קראקע, 1946, 76 זייטן.**

16) סטעפאן אטווינאווסקי: „וויעלקאנאץ" (דראמע וועגן באוואפנטן אויפשטאנד אין געטא), אילוסטראציע פון אנטאני אוניע־כאווסקי. **אריינפיר:** מיכאל בארוויטש. קראקע 1946, 96 זייטן.

17) צום דריטן יארציים פון דער ליקווידאיצע פון קראקעווער געטא. **קאלעקטיוו אויסגאבע, אין וועלכער עס זיינען פארטרעטן מיט ארטיקלען און אפהאנדלונגען א ריי פוילישע און יידישע שרייבער קראקע; 1946, 204 זייטן.**

18) ד"ר שמעון דאטנער: „קאמף און אומקום פון ביאליסטאקער געטא". **אריינפיר־וואַרט: ד"ר פ. פרידמאן. לאדזש 1946. 48 ז.**

19) באומינגער רוזשע: „ביי פיקרין און טראטיל" **דער צוואנגס־ארבעט־לאגער אין סקארזשיסקא - קאמיענא), אריינפיר: יוזשע שטראדזשי. קראקע, 1946, 62 ז.**

20) יאנקא ה.: טאג־בוך פון א צוועלפיעריק מיידעלע. **איבער־לעבונגען אין געטא, תפיסות און טויטן־לאגער אין לוואוו. אריינפיר: מ. האכבארג־מאריאנסקא, קראקע, 76 זייטן.**

21) ש. שאיעוויטש: „לך־לך" — **אריינפיר פון נ. בלומענטאל. צווי פאעמעס פון דיכטער, וועלכער איז דערמארדעט געוואָרן דורך די דייטשן. לאדזש, 1946, 74 זייטן. (אין יידיש).**

22) נ. גרים: **די צענטראלע יידישע היסטארישע קאמיסיע (א יאר ארבעט). לאדזש, 1946. 62—5 זייטן.**

23) **דאקומענטן און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער דייטשער אקופאציע אין פוילן, 2־טער באנד. „אקציעס" און „אויס־זידלונגען" באארבעט דורך ד"ר יוסף קערמיש. לאדזש, 1946,**

25) מגד. נאטאן עליאש שטערנפינקעל: „די פארניכטונג פון די יידן אין סאסנאוויעץ". **די ארבעט שטיצט זיך אויף גבית עדות. דאקומענטן, אא"וו. קאטאוויץ, 1946, 84 ז.**

26) ד"ר יוסף קערמיש: „דער אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא". **אן ארבעט געשטיצט אויף מקורים. צווישן אנדערע אויפן ראפארט פון ליקווידאטאר פון וואַרשעווער געטא ענערא"ל סטרוכאפ. דאס איז א נייער בייטראג צו די פארשונגס־ארבעטן איבער דער געשיכטע פון ווידערשטאנד־באוועגונג ביי יידן. לאדזש, 1946 — 116 — 7 זייטן.**

27) ג. טאפעט: „די פארניכטונג פון די זשאלקעווער יידן". **באארבעט אויפן סמך פון אייגענע איבערלעבונגען, זכרונות און גבית עדות. אריינפיר פון ד"ר י. קערמיש. לאדזש, 1946, 72 ז.**

28) ווידערשטאנד־באוועגונג אין די געטאס און לאגערן. מאטעריאלן און דאקומענטן. **באארבעט דורך ב. איזנשטיין, אריינפיר: פון מ. בארוויטש. וואַרשע, לאדזש, קראקע, 1946, 213 ז.**

29) ד"ר אברהם סעלעזין: „א צושטייער צו דער דעמאגראפיע פון דער יידישער באפעלקערונג אין לאדזש, קראקע און לובלין בשעת דער דייטשער אקופאציע". **לאדזש, 1946, 76 ז.**

30) בער ריטשעוול: וויי אזוי איך האב איבערגעלעבט די דייטשן". וואַרשע—לאדזש—קראקע. 50 זייטן. (אין יידיש).

31) דאקומענטן און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער דייטשער אקופאציע אין פוילן, 3־טער באנד — לאדזשער געטא, 1־טער טייל, **באארבעט פון מגד. איזנבאך, לאדזש, 1946, 2—300 ז.**

32) אנטאלאגיע פון דיכטונגען וועגן יידן אונטער דער דייטשער אקופאציע, **באארבעט פון מיכאל מ. בארוויטש. וואַרשע — לאדזש—קראקע, 1947 (פויליש) 288 זייטן.**

33) רחל אויערבאך: „אויף די פעלדער פון טרעבלינקע", **רעפארטאזש, געשריבן אויפן סמך פון די רעזולטאטן פון דער לאקאלער געריכטס־וויזיע, וועלכע איז אדורכגעפירט געוואָרן דעם 7־טן נאוועמבער 1947, לויט דער איניציאטיוו פון דער „הויפט־קאמיסיע צו פארשן די דייטשע פארברעכנס", מיטן אנטייל פון געריכטס־**

אַרגאַנען, פּראָקוראָטור, פֿאַרשטייער פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע און פון אַ גרופּע געוועזענע טרעבלינקער אַסירים. אינם בוך קומען 8 פאָטאָגראפיעס און אַ פּלאַן פון טויטן־לאגער אין טרעבלינקע. וואַרשע—לאָדזש—קראָקע, 1947, 118 זייטן.

34) מגר. נ. בלומענטאַל: „אומלשודיקע וועלטער", 1־טער באַנד, אַ פּרווו צו פֿאַרשן דייטשע דאָקומענטן פון פּאַר דער צייט פון דער היטלער־אָקופּאַציע פונם לעקסיקאָלאָגישן 'שטאַנדפונקט (פּוילישׁ). קראָקע—לאָדזש—וואַרשע, 1947, 271 זייטן.

35) דער פּראָצעס פון דעם מענטשן־מערדער אמאַן לעאָפּאָלד געגן פּאַר דעם העכסטן טריבונאל. אַ סטענאָגראפישער באַריכט פון דעם פּראָצעס, באַארבעט פון ריכטער סטאַניסלאַוו קאַשינסקי ביי דער מיטבאטייליקונג פון די פּראָקוראָרן פונם העכסטן טריבונאַל ד״ר ט. צימעריאן און מ. שעווירסקי. וואַרשע—לאָדזש—קראָקע, 1947, (פּוילישׁ), 510 זייטן.

היכש גשצייכנט פון
יצחק רייזמאן

Żyd z Klementowa opowiada...

Ð—015360